

Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2023. – С. 19–54
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University. – № 1. – 2023. – pp. 19–54
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2023.57.19-54>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94(478) «1653»

© Михайло Чучко* (Чернівці)

ПАСТКА ДЛЯ ГЕТЬМАНИЧА: СУЧАВСЬКА КАМПАНІЯ Т. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО (1653)

Дослідження присвячено проблемі непростих взаємини господаря Молдавії Василе Лупу з Військом Запорозьким після початку в Україні Визвольної війни під проводом гетьмана Б. Хмельницького, який, орієнтуючись в той період на Порту, виношував певні плани щодо укладення альянсу з Молдавською землею та іншими князівствами регіону.

Після походу до Молдавії 1650 р. гетьман Війська Запорозького Б. Хмельницький прагнув розширити свій вплив на це васальне Порті князівство, одруживши в 1652 р. старшого сина Тимофія на доньці воєводи Василе Лупу Руксандрі. Плани щодо посилення впливів у придунайських князівствах призвели до політичної кризи всередині Молдавії та протистояння з правителями сусідніх країн. Коли у 1653 р. влада Василе Лупу в Молдавському князівстві похитнулася і молдавський престол при допомозі валахів і трансильванців захопив Георгій Штефан, який зайняв Ясси та блокував Сучавську фортецю, у якій зачинилася зі скарбами дружина Василе Лупу, рятувати ситуацію було послано гетьманича Тимофія Хмельницького. Прибувши з козацьким військом в серпні 1653 р. до Сучавської фортеці, він організував оборону укріплень, відбиваючи приступи в очікуванні прибуття основних сил. Проте допомога від гетьмана вчасно не надійшла і козаки опинилися в скрутному становищі. Загибель Т. Хмельницького та відсутність припасів спонукали оборонців на початку жовтня до почесної капітуляції. Події під Сучавською фортецею мали наслідком руйнування мрій козацького гетьмана щодо розширення впливів у придунайських князівствах та зумовили його подальшу зміну орієнтації з Порту на Москву.

Ключові слова: Молдавія, Військо Запорозьке, козаки, валахи, трансильванці, Порта, Василе Лупу, Богдан Хмельницький, Тимофій Хмельницький, Руксандра Лупу, Штефан Георгій, Сучава.

Mykhailo Chuchko (Chernivtsi)

A TRAP FOR HETMANYCH: THE SUCEAVIAN CAMPAIGN OF T. KHMELNYTSKYI (1653)

Abstract. The article deals with the problems of difficult relations between the Moldavian prince Vasile Lupu and the Zaporozhzhia Army after the start of the War of Liberation in Ukraine under the leadership of Hetman B. Khmelnytskyi against Polish domination.

The conclusion of a forced alliance, sealed in 1652 by the marriage of Vasile Lupu's daughter Ruksandra and B. Khmelnytskyi's son Tymofii, later led to a political crisis within the principality and confrontation with the rulers of neighboring Wallachia and Transylvania in the international arena. Due to the rebellion of the discontented boyars, led by the great logothete Gheorghe Ștefan, who were supported by the prince of Wallachia Matei Basarab and the prince of Transylvania George II Rákóczi, in the spring of 1653 Vasile Lupu briefly lost power, but soon returned the throne with the help of the Cossacks of hetmanych T. Khmelnytskyi. However, the attempt of the prince of Moldavia to use the armed forces of his son-in-law for a joint campaign to seize the possessions of his rival Matei Basarab ended with the defeat of the Moldavian-Cossack army at Finta in Wallachia and the coming to power in Moldavia of Gheorghe Ștefan, who occupied Iasi and blocked the Suceava fortress, where Vasile Lupu's wife closed

* д.і.н., професор кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

herself. T. Khmelnytskyi again arrived at the head of the Cossack army to help the besieged in Moldova. His appearance near Suceava in August 1653 led to the ruin of this territory. Having made his way to the besieged and having organized a fortified camp with the Cossacks on the floor side of the fortress, the hetmanych found himself in a trap, being finally blocked upon the arrival in Suceava of the fresh forces of voivode Gheorghe Ștefan with contingents of Transylvanians, Wallachians and Poles. The Cossacks, besieged under the castle, were actively defending in the hope of helping the main forces of Hetman B. Khmelnytskyi, and also waiting for the Tatars recruited by Vasile Lupu. However, help did not arrive in time, and hunger, attacks, shelling and the death of T. Khmelnytskyi from a wound forced the Cossack garrison in early October to capitulate with honour to the allied forces, on the terms of free departure to Ukraine with the body of hetmanych.

In general, the defence of Suceava in 1653 became the final episode of the Moldavian campaigns of Bohdan and Tymofii Khmelnytskyi (1650, 1653). After the death of his son and the surrender of Suceava, B. Khmelnytskyi lost interest in affairs in the Danube principalities and orientation towards Porta, placing further hopes in the fight against the Commonwealth on Moscow. The Hetman's matchmaker, the former prince Vasile Lupu, having lost all hope of regaining the throne of Moldavia, ended up in a foreign land, being imprisoned in Istanbul, and the principality of Moldavia, which he involved in an alliance with the Cossacks, remained in the future a territory of military activity of neighbours, experiencing ruin.

Keywords: Moldavia, Zaporizhzhia Army, Wallachia, Transylvania, Cossacks, Tatars, Porta, boyars, Vasile Lupu, Bohdan Khmelnytskyi, Tymofii Khmelnytskyi, Ruxandra Lupu, George II Rákóczi, Matei Basarab, Gheorghe Ștefan, Suceava.

370 років тому, у серпні-жовтні 1653 р., під стінами колишньої давньої молдавської столичної фортеці в Сучаві розігрався фінальний акт молдавських походів козацьких військ під проводом Богдана і Тимофія Хмельницьких (1650, 1653) – Сучавська оборона, яка поклала край реалізації династичних намірів козацького гетьмана та втрати інтересу до активного втручання у справи придунайських князівств.

Варто відзначити, що молдавські походи 1650 та 1653 рр., весілля Т. Хмельницького і Руксандри Лупу (1652 р.) та Сучавська кампанія гетьманича Тимофія (1653 р.) вже неодноразово були предметом вивчення дослідників, знайшовши відображення в узагальнюючих та спеціальних працях вчених різних країн¹, проте залишився ряд маловідомих сторінок, які стосуються як оборони укріплень Сучави прибічниками Васіле Лупу та Т. Хмельницького, так і дій їхніх противників (військ нового молдавського господаря Георгія Штефана та військових контингентів валахів, трансильванців і поляків), котрі упродовж серпня-жовтня 1653 р. вели облогу Сучавської фортеці і укріпленого козацького табору, які вимагають поглиблених студій і уточнень. А тому, спираючись на джерела та опубліковані праці дослідників, зупинимось докладніше в цій публікації на окресленій вище проблемі, зокрема виходячи з тогочасної міжнародної обстановки.

Правління господаря землі Молдавської Васіле Лупу з роду Коча (1634 – 1653), який перебував під покровительством Оттоманської Порти, відзначалося загалом збалансованою політикою, у тому числі на зовнішньополітичній арені. Першопочатково орієнтуючись на Османську імперію, як вірний васал султана він робив неодноразові спроби поширити свою владу при допомозі Порти на сусідні князівства Валахію і Трансильванію, а після одруження в 1645 р. старшої доньки Марії Лупу з великим Литовським гетьманом Я. Радзивілом, став усе більше зближуватися з Польсько-Литовською державою. Розгортання у 1648 р. в українських землях Речі Посполитої Визвольної війни під проводом гетьмана Війська Запорозького Богдана Хмельницького проти польського панування сплутало зовнішньополітичні плани й політичні розрахунки полонофільськи налаштованого господаря Молдавії, який інтригував у Порті проти козацького ватажка та підтримував польську владу у її боротьбі з повсталими. Б. Хмельницький вирішив вивести Васіле Лупу з-під польського впливу, силою примусивши його до союзу з Військом Запорозьким. Приводом до організації проти нього силової операції став конфлікт молдавського воєводи з кримськими татарами – союзниками гетьмана, які під час повернення з Польщі до Криму через територію Молдавії були розгромлені в 1649 р. загонами Васіле Лупу біля Братулень. А вже наступного, 1650 року, Молдавія зазнала у другій половині серпня нападу об'єднаного козацько-татарського війська під проводом гетьмана Б. Хмельницького та калги-султана Кирич Герая, які пояснювали своє вторгнення до васального Османській імперії князівства акцією покарання підступного господаря за Братуленський інцидент, санкціоновану

самою Портою, на чому наголошували, зокрема, османський хроніст Мустафа Наїма та кримський літописець Кирилл Гаджі Мегмед Синаї². Під час цього спільного козацько-татарського походу, за свідченням молдавського літописця М. Костіна, спустошення зазнала не лише східна та центральна частини Молдавської землі зі столицею м. Ясси, неподалік якого в с. Цуцора стали табором гетьман Б. Хмельницький та калга-султан Кирил Герай, але й північні волості країни, де «крило військ, що мало напрямом на Сучаву, піддало розоренню всі волості від Сорок до Яської волості, до торговища, а частина з них і до Ясс, Хотина, Дорохоя, Хирлеу і Чернівців, і так до фортеці Сучава, а деякі передові роз'їзди до самих гір добралися»³. У підсумку цієї воєнної кампанії Б. Хмельницький змусив Васіле Лупу до союзницьких відносин з Військом Запорозьким та виплати воєводою кримському хану значної за розміром контрибуції. У подальшому українсько-молдавський союз був закріплений укладенням шлюбу між гетьмановим старшим сином Тимофієм Хмельницьким та молодшою донькою господаря Руксандрою у 1652 р.⁴.

Матримоніальний зв'язок родин гетьмана Хмельницького і Васіле-воєводи остаточно втягнув Молдавську землю у сферу українських інтересів. У планах ватажка повсталих козаків його сват молдавський господар повинен був стати надійним заслоном Війську Запорозькому на лівому крилі фронту в боротьбі проти Речі Посполитої. Крім того, династичний союз Хмельницьких з правлячим родом Молдавії відкривав перед ними перспективи щодо набуття певних прав для родини козацького гетьмана як на молдавський престол, так і на престоли сусідніх Валахії й Трансильванії⁵. У свою чергу воєвода Молдавії Васіле Лупу теж намагався використати Хмельницьких, у першу чергу свого зятя – Тимоша, для реалізації давніх власних амбітних планів щодо усунення від влади у Валахії господаря Матея Басараба та опанування його країною, адже його власні попередні спроби у 1635, 1637, 1639 рр. успіху не мали⁶.

Проте заколот бояр, які посадили на престол Молдавії колишнього великого логофета Георгія Штефана з роду Чаур, та поразка об'єднаного молдавсько-козацького війська під проводом Васіле Лупу і Тимоша Хмельницького від армії валаського воєводи Матея Басараба при Фінті поблизу Тирговиште 17(27) травня 1653 р. та невдачі у ряді інших менших за масштабами бойових зіткнень поклали край не лише планам щодо створення Дунайського союзу, але й правлінню самого Васіле-воєводи в Молдавії⁷.

Османський хроніст Мустафа Наїма, описуючи перебіг цієї кампанії, констатував, що гетьманич «із козаками, намірившись поруйнувати Валахію, захопився палити та грабувати валаські села, куди тільки заходив. Коли Ага Татай (воєвода Матей. – М. Ч.) почув, що його ставлення скинуто, то знову зібрав валаське військо і вийшов назустріч; тоді на кордонах сталася битва велика, урешті-решт Ага Татай вийшов переможцем, із сорока тисяч козаків він лише вісім полонив, а решту вбив, аж син гетьманський, заледве врятувавшись, утік»⁸.

В урядових колах Стамбула до факту несанкціонованого втручання сина Б. Хмельницького в усобиці на васальних султану землях поставилися однозначно негативно, навіть незважаючи на прихильність до козацького гетьмана як потенційного васала падишаха. Водночас у Порті суттєво похитнулося довір'я до Васіле Лупу. Великий візир Мехмед-паша (Коджа Дервіш Мехмед-паша) дорікав Хмельницькому у листі, що то є «отчини великого володаря нашого. І справа ця великого володаря нашого розгнівала, що син твій з ратними людьми (...) в ті держави, а ті правителі (...) між собою сваряться. А потім почнуть думати собі на володаря нашого, і в той час, коли син твій у Волохах кілька непристойних справ зробив, годилося до того як прийшов Липол в Ясси, і від благошасливого нашого повелителя до нього наказ вислано, і Липоловим приходом донині, крім дружби і добра, нічого не побачиш. А ти, істинний друг наш володаря нашого знаєш не (...) володарі він великий повелитель самодержавний, грізний володар: всі піддані мають перед ним страх і перебувають у його владі до єдиної людини і в послуху: про те вам самим відомо. А без його, великого володаря, волі ніхто не може у його володаря вотчину входити, і його благошаслива думка до того не лежить. І тобі б до цього листа дослухавшись, оскільки такому великому володарю хочеш піддатися і честь володаря оберігати та накази виконувати (...). І вам би ратних людей вгамувати і у державу володаря нашого вступати не велів, і тому дати тверду заборону (...). І вам би про то знати та сина свого взяти до себе»⁹.

Після перемоги Матея Басараба над молдавсько-козацьким військом, з подачі останнього, Георгій Штефан вдруге став воєводою Молдавії (1653 – 1658). Заручившись підтримкою валахів і трансильванців, він зайняв молдавську столицю Ясси та розпочав облогу Сучави, очікуючи на своє затвердження Портою. А колишній господар втік до козаків¹⁰.

За свідченням хроніста Мустафи Наїми, після втечі гетьманича та Васіле Лупу з Молдавії, «Ага Татай із угорськими і валаськими вояками прибувши до Яш, знову призначив писаря (Георгія Стефана) беєм, усі бояри молдавські були змушені покоритися, непокірних він пустив на меч, й отак цілковито Молдавію нездоланною силою захопив»¹¹.

Увійшовши в Ясси, Штефан Георгій довго там не затримався, а залишивши в столиці своїх людей, не гаючись рушив на Сучаву, де, за словами літописця М. Костіна, «розташовувався двір Васіле воєводи й вся його скарбниця, якою опікувався Тома ворнік, при ньому ще 80 найманців і гармати та німців 60»¹².

Маючи надію на міцні мури Сучавського замку, які, до речі, ще в 1651 р. було оновлено з використанням доставлених із Трансильванії матеріалів, Васіле Лупу, перед тим як вирушити до України по допомогу, наказав своїй дружині-черкешенці домні Єкатерині суворо пильнувати за доставленою сюди з Кам'янця скарбницею, фортеці у жодному разі не здавати та очікувати на його повернення з підкріпленням¹³. Тому після зайняття Ясс, захоплення замку в Сучаві та захованої в ньому скарбниці старого правителя стало у найближчій перспективі для Георгія Штефана, як нового господаря Молдавії, пріоритетним завданням. Розпочату ним кампанію з облоги Сучавської фортеці румунський історик К. Шербан поділяє на два етапи. За словами дослідника, на першому етапі (липень-серпень) Георгій Штефан, розгромивши військо Васіле Лупу і зайнявши Ясси, одразу направив (до 9 липня) свої військові підрозділи в Сучаву, де зачинилася в замку дружина экс-господаря Єкатерина з сином Штефеніцею. Прибувши під замок, новий господар спершу звернувся до захисників з пропозицією про їхню капітуляцію, а коли ті відмовилися, розпочав облогу укріплень, наказавши військам оточити фортечні мури і цілодобово копати довкола них облогові окопи¹⁴.

Османський літописець Мустафа Наїма, згадуючи про облогу Георгієм Штефаном Сучавського замку, наголошував, що новий господар прибув до Сучави, аби заволодіти захованими там багатствами. При цьому хроніст помилково вважав, що за Сучавськими мурами зачинилася дружина Тимофія – Руксандра (тоді як в замку насправді перебувала теща Тимоша – Єкатерина, дружина Васіле Лупу. – М. Ч.), констатуючи: «Потому пішов на фортецю Сучаву, й зажадав жінку гетьманового сина (насправді його тещу – дружину воєводи Васіле, господариню Єкатерину. – М. Ч.) та всі його гроші і добра (тут хроніст також припустився неточності; насправді мова йшла про скарби экс-господаря Васіле Лупу. – М. Ч.), а коли не дали їх, взяв фортецю в облогу»¹⁵.

Молдавський літописець М. Костін свідчить, що коли Штефан-воєвода досяг Сучави, то зупинився він «неподалік в селі, а саме Шкеї на подвір'ї Тодерашку логофета. А навколо кріпосних стін окопалися його найманці й угорці і привезли туди гармати з Хотина та з Ясс і стали бити по фортеці. Але від того вогню мало цій фортеці було збитку.

Тоді вже вся країна стала присягати новому правителю, Васіле воєвода де б не перебував – не мав де і голову прихилити. Бо, що Господь людині визначив, чи біду, чи радість, не в силах людських змінити це»¹⁶.

Козацький літописець С. Величко писав, що «Хмельницький, почувши про ущемлення свого свата від Ракочого і про те, що господарева виїхала зі скарбами із Ясс до Сочави, рушив із військами на Поділля в перших числах вересня і виправив звідтіля на допомогу господареві свого сина Тимоша з двадцятьма тисячами козаків»^{*17}. Арабський мемуарист архідиякон Павло Алепський, який перебував о тій порі з патріархом Макарієм III в Яссах, уточнює, що «вранці в понеділок Успенського посту козаки з Тимофієм, сином Хмеля, перейшли річку Ністрос (Дністер), яка становить кордон земель козацької і молдавської, причому перебили велике число з війська угорців і молдаван, які охороняли кордон»¹⁸.

* Український історик М. Грушевський слушно зауважував, що цього разу «козацьке військо як таке не взяло більше участі у волоській афері, але Лупул найняв охочих козаків і Татар, і гетьман міг фактично патрунувати нову кампанію. Але як Хмельницькому, так само і королівській партії удалося провести план оружної інтервенції. Вона могла виступити в інтересах нового господаря против Лупула і Хмельницького, не вважаючи на серйозну опозицію і повну несвоєчасність такої операції в даних умовах, коли не можна було зібрати путящого війська навіть против козаків. Очевидно тут теж як у Чигирині і ще більше – магнетичний вплив виявили все ті ж казкові Лупулові скарби, які треба було вирвати з Сучавського сховку. А офіціальним оправданням служило, що ся інтервенція бе по козаччині і притягає против неї сполучені сили трьох румунських князівств – Молдавії, Валахії й Семигороду. Польська і українська сторона (...) звели фактичну війну на волоській ґрунті, за Лупулові скарби» (Див. *Грушевський М. С. Історія України-Руси*, с.573-574).

Царський посланець піддячий І. Фомін, який отримав інформацію про подробиці сутички козаків Т. Хмельницького з вояками Георгія Штефана у Сороках та його подальші дії в Молдавії безпосередньо від гетьмана Б. Хмельницького, повідомляв 17 серпня (за ст. ст.) у статейному списку: «І Волоський господар і син його Тимофій з козаками та з татарами на тих людей прийшли на сонних і багатьох побили, а інших живими взяли, і тих шлють до нього гетьмана як язиків; а син його Тимофій з військом і з татарами пішов до Сочави, визволяти тещу свою з дітьми і на нього Георгіцу, а тестя свого князя Василя покинув у його гетьмана землі, в місті Рашкові. І невдовзі він гетьман очікує звістки від сина свого Тимофія, що він вчинив з волохами»¹⁹.

Оповідючи про вступ козаків на чолі з Т. Хмельницьким до Молдавії в серпні 1653 р., молдавський літописець М. Костін, який став служити у нового молдавського господаря сульгером, зазначав, що Георгію Штефану, який перебував тоді під Сучавським замком, «через кілька днів, прийшла звістка про те, що Тимуш маючи під своєю рукою 9 000 війська, знову входить в країну через переправу біля Сорок. І тоді напали люди Васіле воєводи на Грумадзю капітана, який зі своїми людьми ніс варту в полях біля Сороки. Знаючи, що тепер вже знову візьметься за нього Васіле воєвода, Штефан воєвода поспішив до Ракоці князя Ардяла і до Казимира короля польського, які однаково вороже були налаштовані до Васіле воєводи за його спорідненість з гетьманом козацьким.

І не гаючись, відрядив на допомогу Георгію Штефану князь Ракоці Іштвана Петкі з секуями, щось близько 4 000 озброєних людей, а король польський полковника Кондрацького з 1 000 кінних ляхів. І було дано йому іменне доручення короля, щоб, коли козацьке військо вступить в Молдавію, той Кондрацький з повним запалом і умінням військовим, об'єднавшись з молдаванами Штефана воєводи, розсівав би козацьке військо і розгромив, як потім і сталося.

Як дізнався Штефан воєвода, що військо козацьке досягло Пруту, а татар з ними немає, не став йти в Роман. А перейшов у Котнар, знаючи, що підходить Петкі Іштван з військом угорським. Задумав він перекрити шлях козакам десь в широкому полі недалеко від Жижії. І в Котнарі з'єднавшись з угорцями, рушив до Штефенешть, куди повинні були прийти й ляхи. Але ляхи за звичаєм своїм йшли неквапливо, а угорці не наважилися нападати на козацьке військо. І так безперешкодно пройшли козаки через ліси від Кукорень прямо до Сучави. А Штефан воєвода залишився закривати дорогу та підхід до Пруту, і третього дня до нього підійшов також Кондрацький з 1 000 кінних ляхів»²⁰. Виступ кінного корпусу полковника Я. Кондрацького з Кам'янця до Молдавії, сили якого різні автори обраховують у межах 1000 – 6000 шабель, мав секретний характер²¹. Проте, як пізніше писав Георгій Штефан в листі до короля з табору над Сіретом, «такий собі грек Яні, що при Васіле воєводі був пиркелабом і митником в Хотині», завчасно поінформував зі Жванця про виступ польських сил в похід свого колишнього господаря і, напевно, про це вже могли знати й козаки. Отож, він просив свого «милостивого пана» усунути «це зло»²².

За словами архidiaкона Павла Алепського, потім козаки «підійшли до фортеці Сучава, щоб подати їй допомогу, і розбили свій табір навколо фортечної стіни, відвівши до себе річку, яка там протікає. Вони мали при собі 20 гармат. Новий господар, почувши про їх прибуття, віддалився від фортеці, і козаки вступили в неї; потім він повернувся, і його військо оточило фортецю. Він мав тоді більше 40.000 чоловік, козаків же було 14.000»²³.

Сам Георгій Штефан у реляції до коронного канцлера С. Корицінського від 20 серпня з табору над Сіретом пояснював свою відсутність з основними силами під Сучавою в момент прибуття туди козаків Т. Хмельницького та загону найнятих Васіле Лупу татар тим, що незабаром після початку облоги фортеці одержав звістку з Ясс про посла Порти, який привіз йому кафтан «як то звичай є» і поїхав з Сучави до Ясс, «а син Хмельницького почувши, що я відійшов звідти, прослизнув до Сучави з ордою і козаками»²⁴. Румунський історик К. Шербан вважав, що саме після приходу Т. Хмельницького з козаками до Сучави розпочався другий етап воєнної кампанії 1653 року під цією фортецею²⁵.

За свідченням молдавського літописця М. Костіна, прибувши до Сучави, Тимуш «другого дня затіяв грабіж монастирів тамтешніх, а спочатку стіни монастиря Драгомирна розбив він зі своїх гармат. А вже там-то багато золотих прикрас і одягу дорогого розграбовано було, і всіх нещасних купців, що намагалися сховатися за тими стінами, і бояр пограбували теж, і безчестили козаки їх дружин і дівчат, ніби не християни, а погані язичники захопили цей монастир. А було б у Тимуша більше часу для розбою і грабежу, не залишилося б в окрузі жодного монастиря, жодної церкви»²⁶.

Особливо багато захопили козаки в Драгомирні цінних рукописних церковних книг, опракованих в дорогі оклади із срібла та позолочені, серед яких були, зокрема, і вартісні, багато прикрашені

мініатюрами кодекси, виконані на замовлення ктитора монастиря Молдавського і Сучавського митрополита Анастасія Крїмки²⁷. Румунський дослідник Е. Турдеану та інші автори наводять далеко не повний їх перелік. Більша частина цих церковних книг була викуплена в козаків у різний час і за різних обставин та повернута назад цьому монастирю, деякі екземпляри потрапили в інші обителі чи опинилися згодом в різних книгозбірнях Центральної і Східної Європи²⁸. Зокрема, захоплений козаками в Драгомирні «Літургієр» («Служебник»), переписаний в 1610 р. для митрополита Анастасія Крїмки, який було багато оздоблено мініатюрами та оправлено сріблом і золотом, вже через десять днів після спустошення обителі був викуплений у козаків господаринею Єкатериною, яка його відтак повернула назад обителі, про що сповіщає напис на одній із сторінок рукопису: «Єкатерина господариня господаря Іоанна Василія воєводи, милістю Божою господаря Землі Молдавської, викупила цей Літургієр у війська козаків, коли бився та грабував Тимуш, гетьман козацький; року 7162 [1653] вересня 28 дня і знову передана в цей монастир Драгомирна». Так само ілюстрований рукописний «Апостол» (1610 р., нині книга зберігається в Національній бібліотеці Австрії у Відні) з автографом митрополита Анастасія Крїмки був викуплений у козаків Томою Кантакузіно з дружиною і повернутий Драгомирненській обителі. У пам'ятному написі, зробленому про це на 11-15 аркушах книги, зазначено: «Въ льто 7161 [1653] мѣс. августа въ 10 день, корда плѣнил Тимушъ Хмилниский, хетман войска запорозского, святая монастирь Драгомирна, и пустошил и воевал его, и вязялъ тогда от того святого монастиря и сей святой Праксиу, и потом въстался панъ Тома Кантакозуно, великий дворник Вишней земли, и княгиня его Анна, и искупилъ сѣй святой Праксиу отъ войска и паки далъ его въ тетъ въ святой монастирь Драгомирна, и еже бѣ първое, како да ему будетъ память, и родителей его, и княгини его, и чадемъ его». Захоплене козаками «Тетраєвангеліє», переписане і прикрашене мініатюрами в 1609/1610 р. дяком-русином Димитрієм Васілієвичем для митрополита Анастасія Крїмки і подароване ним монастирю Драгомирна, як впливає з румуномовного пам'ятного напису на одній зі сторінок рукопису, викупив у них та повернув до святої обителі гетьман Гавриїл, так само як і відкуплені фелон та стихар.

Ще один взятий козаками в Драгомирні «Літургієр» (1616 р.), який був переписаний, прикрашений мініатюрами та оправлений сріблом на замовлення владики Анастасія Крїмки для цього монастиря, за свідченням пізніше зробленого в книзі напису, у 1656 р. викупив в «землі козаків» один боярин, «бан Сауля великий местнік». Ціна викупу становила 13 «полубочків чистого меду». Інший рукописний ілюстрований «Літургієр» (1610 р.), теж подарований Драгомирні митрополитом Анастасієм Крїмкою, і так само захоплений козаками з ризниці обителі 1653 року, був викуплений у 1666 р. купцем з Тирговіште Євстафієм Зарембою та пожертвований ним до свого храму, але пізніше, в 1832 р., старовинна книга повернулася до монастиря Драгомирна. Цей самий купець, котрий, як зазначалося в написі у одній із пергаментних книг, народився в Тирговіште, а жив і займався торгівлею у Львові, викупив ще два пограбовані козаками драгомирненські рукописні кодекси (серед яких було одне «Тетраєвангеліє»), які він приніс у дар «молдавській церкві» м. Львів.

Відомо також про повернення Драгомирненському монастирю рукописних «Псалтиря» (1616 р.) та «Тетраєвангелія» (1616 р.), також викрадених козаками в 1653 р. У бібліотеці Львова збереглося пергаментне «Тетраєвангеліє», яке переписав у 1615 р. «монах Феофил от святои Монастири Воронецкому» та проілюстрував у 1617 р. «святымъ иконамъ и позлатилъ сѣтъ вятти книг раб Божіи живописецъ Стефан от Сучавскаго трѣга». Первісно книга призначалася для передачі у Креховецький монастир в Галичині, але з невідомих причин залишилася в Драгомирні, де її прихопили собі козаки. Однак цю книгу в них викупив колишній камераш Єні Хадимбул та повернув назад Драгомирненській обителі²⁹.

Принагідно варто зауважити, що після спустошення козаками Драгомирна кілька років залишалася безлюдною та занедбаною. Настоятелі монастиря навіть змушені були продати маєтки, місця для складу товарів у Яссах та житла з циганами, «щоб монастир став метою митрополії». Монастирська обитель була знову наділена володіннями в 1654 р. грамотами воєводи Георгія Штефана, у яких також згадано попередні акти щодо її обдаровування ктиторами монастиря³⁰.

Разом з розграбованими церковними книгами та іншим майном у монастирі пропало багато грамот на підтвердження володінь, які власники традиційно зберігали за надійними, як їм здавалося, мурами святої обителі. Зокрема, у грамоті воєводи Георгія Штефана колишньому вистерніку Йоргаке Кантакузіно від 12 серпня 1654 р. щодо підтвердження за ним володіння половиною села Ленківці та частинами сіл Кучур і Валява в Чернівецькій волості зазначалося, що всі підтвердження попередніх господарів на згадані маєтки, які йому дісталися від тестя

Гаврилаша Матеяша – колишнього великого логофета, «всьь погибош у монастир Драгомирна за козаки когда пришли Тимош Хмелниские даж до град Сучавский и пограбі и скази свѣтаа монастир Драгомирна и възьл всяа имянію купцами иним людем которіи біли там и робал многі люди и друганиа имал тях»³¹.

Крім розграбування Драгомирни*, з різних джерел та історичних праць відомо також про спустошення, пограбування та руйнування козаками під час рейдів у глиб Сучавської волості ще двох знаменитих православних монастирських обителів північної Молдавії – Гумору і Путні³². Так, на одній зі сторінок пергаментного «Тетраєвангелія» 1473 року, подарованого Гуморському монастирю воєводою Штефаном Великим (відомо, що в 1870-х роках книга зберігалася у кафедральній церкві м. Чернівці³³), зроблено такий запис церковнослов'янською мовою: «Течение літо 7162 (=1653) прииде Тимуш Хмелницкий с Козаками, зде у земли нашаия Молдавской сушей госпожда Василия воеводи и град Сучавский заточена. Ажь Тимуш Хмелницкий, бяше бо зять Василиевы воеводи: приидоше с войсками да возмет я от града Сучавской, и в тое время пленише и пожгоша церкви и монастырей, воювали и святыя монастырь Хомор, сушей с всякими благолепными у шварми подобиями и одеждами и ничтоже от имения святыхмонастирей не zostало. Ажь приклучающихся и сей святыи Т[е]травангел у руки Козаков взят. В тоа сь помощью Божиєви приидохом мы с войска наша от Григоріє Ракоцего, князя его милость Седмиградские, в среда брании с козаци, достали Угорская войска от Козаци, и прииде сей святыи Тетравангел в руки великому генеральной имени Кемень Януш от его милостей скупили, мы, Ио Георгіє Стефан, воєвода, Божию милостию Господарь земли Молдавской, и паки господствоми умилиствовихомся и дадохом святую сию тетраевангел паки в святом монастиру вышписанному Хомор да будет господство мы памет и его мощь и даже требует помощь за оставление грехом, ныне в ней даже искупил с течения літ от Адама 7165 (=1656) месяца Сеп[тебря] 25 день»³⁴.

Так само у рукописній «Мінеї» на місяць квітень з монастиря Путна, переписаній 1467 року дияконом Никодимом, на одній із сторінок зберігся запис, зроблений якимось Василієм, про те, що «прийшов Тимуш Хмельницький з великим числом козаків та спалив монастир весь; 7161 [1653], місяця серпня 28, я пан Василій»³⁵. Монастирська церква в Путні, постраждала наприкінці правління господаря Василе Лупу від землетрусу, у той час була на стадії перебудови. Через аварійний стан конструкцій її стіни розібрали і наново встигли вивести лише від фундаменту до вікон**. Тому козаки Т. Хмельницького, забравши цінні речі і спаливши обитель, прихопили також з собою до Сучави весь покрівельний матеріал із свинцю. Молдавський літописець І. Некулче у своїх «Вартих уваги переказах» залишив, між іншим, таке свідчення про перебудову монастиря Путна Василе-воєводою та його пограбування у 1653 р. козаками Тимоша: «Василе воєвода, ближче до кінця правління, згрішив перед Богом, затьмарився його розум від жадібності, так що розібрав він монастир Путна, гадаючи, що знайде гроші, і не знайшов. І почав він його відбудовувати знову, як було, але Бог не допоміг йому це зробити. Він збудував його лише від фундаменту до вікон, і Бог позбавив його правління. Той Георгій Штефан, логофет із військами, піднявся на нього і усунув його від влади. А свинець, яким було прикрито монастир Путна, забрали козаки Тимуша, зятя Василе воєводи, відвезли його до фортеці в Сучаві і робили з нього кулі до рушниць, щоб захищати фортецю Сучава від Георгіє Штефана воєводи. Ще відомо, що вони добре захищалися, і що Тимуш також осудив себе за спустошення і пограбування, вчинені у довколишніх святих монастирях. І він дістав кулю в голову, як пише літописець. І, нарешті, завершив монастир Путна Георгіє Штефан воєвода, після того, як він перебрав владу, й був він побудований таким, як зараз бачимо»³⁶.

* Показово, що більше як сто років потому, коли уродженець Полтави, відомий подвижник чернечого аскетизму на Афоні Паїсій Величковський займається у 1763 р. черговим відродженням Драгомирненського монастиря після його розорення татарами у жовтні 1758 р., козаки Війська Запорозького низового по жертвували обителі, братія якої складалася, крім ченців-молдаван, ще й з великого числа монахів «з руського роду, а найбільше ж зі славнозвісного православного краю Запорозького» (загалом 64 насельники), на знак примирення з монастирем і «покаяння за пограбування монастиря козаками попередниками сто років тому», тисячастокілограмовий дзвін «Запорожець», відлитий із запорозької гармати на Московській фабриці дзвонів.

** Перебудову постраждалого від землетрусу монастирського храму-усипальниці Штефана Великого в Путні розпочав ще господар Василе Лупу. Пізніше його відбудовою активно займався воєвода Георгій Штефан, але остаточно завершив будівництво 1662 року лише господар Євстратій Дабіжа.

Збереглася також одна «Мінея» на місяць травень, переписана в XVI ст., яку було захоплено з однієї із православних церков Сучави, про що сповіщає зроблений у ній пам'ятний запис: «Ця книга, а саме Мінея на місяць травень, що сповіщає 7162 [1653]. мц. верес. 26 була взята, коли прийшов Тимуш з козаками і загинув побитий угорцями та ляхами і мунтенами з молдаванами в Сучаві. Куплена Єремією Мургульцем в угорців і передана до святої церкви Архангелів в Сучаві, де вона колись була, щоб було прощено гріхи мені і моїм батькам та моїм братам»³⁷. Румунський дослідник Е. Турдяну не виключає, що, оскільки станом на вказану у книзі дату Тиміш помер, а козакам було вже не до грабунків, цей рукописний кодекс могли взяти в одній із церков Сучави й угорці Яноша Кемені, у яких, до слова, і викупив книгу боярин Є. Мургулець.

Ще одне рукописне «Тетраєвангеліє» було захоплене під час грабунків у Сучаві з церкви Успення Пресвятої Богородиці. Цю книгу переписано 1529 року на замовлення сучавського пиркелаба Барбовського одним ієромонахом з Путни і пожертвовано в цей храм. У 1656 р. рукописний кодекс, з якого до того часу зідрали срібний оклад, потрапив до рук священника Ісаї Алекси, котрий замовив для книги нове оздоблення зі срібла³⁸.

При пограбуванні козаками церкви св. Миколая в Сучаві до їхніх рук також потрапило «Тетраєвангеліє», подароване цьому храму в 1519 р. камарашем вистерії Матеяшем (нині книга зберігається в Синодальній бібліотеці в м. Софія)³⁹.

І як вже традиційно повелося, козаки не оминули своєю увагою у пошуках багатой здобичі культових споруд інославнохристиянських громад Сучави – вірмено-григоріанської та римокатолицької. Так, одразу після прибуття в Сучаву вони спалили вірменський монастир св. Аксентія (Сурб Оксент), а архімандрита Мінаса, який керував сучавською вірменською єпархією та священнослужителів і біженців, котрі там сховалися, – повбивали⁴⁰. Архідиякон Павло Алепський повідомляє такі подробиці: прибувши до міста, Тимофій Хмельницький «зруйнував вірменський монастир в Сучаві, вбив вартапета (вартпет – наставник, настоятель), священників і ченців та всіх вірмен, які шукали в ньому притулку. Вони були дуже багаті; він захопив все їхнє майно і всі прикраси, золото з перлами та дорогоцінними каменями в незліченній кількості: одного золота було дві повних бочки»⁴¹. Арабський мандрівник також пізніше згадував, що на зворотному шляху з Москви через Україну на Схід, коли під час відвідин Суботова в серпні 1654 р. їх з Антіохійським патріархом Макарієм III повели «у велику нову церкву в ім'я св. Михаїла», він бачив «у ній зібрані скарби вірменських церков, які були розграбовані і зруйновані покійним Тимофієм в Сучаві, молдавському місті». Там же була, за його словами, гробниця Тимофія⁴².

Також під час походу Т. Хмельницького 1653 року постраждали католицькі храми, і не лише в Сучаві, але й по всьому маршруту слідування козаків територією Молдавії. Приміром, з реляції анонімного місіонера про стан католицької релігії в Молдавській землі від 6 квітня 1654 р. містяться відомості про те, що «в м. Ясси, яке є столицею і де знаходиться резиденція господаря і двору римо-католицька церква була спалена козаками й татарами». У Сучаві, «де минулого року був театр воєнних дій, знаходиться одна кам'яна церква достатньо велика. Зараз вона настільки зруйнована цією війною, що залишилися лише стіни без даху». У Хирлеу «є одна церква чи церковця спустошена»⁴³.

А поки Т. Хмельницький з козаками безтурботно спустошував округу, новий воєвода Молдавії Георгій Штефан з об'єднаними силами повернув до Сучави, де отаборилися козаки, які, за повідомленням трансильванського хроніста Г. Крауса, перед тим вибили з облогових шанців залишених там господарем для блокади замку молдавських і угорських вояків та використали собі їхні укріплення⁴⁴.

Перед маршем, як свідчить М. Костін, новий господар сконцентрував прибулі на допомогу йому угорські й польські війська в одному місці, а потім, перейшовши з ними ліс, «вже, понад Сіретом біля села, що зветься Грігорешть», зібрав нараду з головнокомандувачем угорців Іштваном Петкі та польським полковником Яном Кондрацьким, на якій визначилися з подальшим ходом бойових дій проти засівших в Сучаві козаків. Командувати військами союзників одноставно доручили Яну Кондрацькому, який, на думку Георгія Штефана, мав багаторічний досвід війни проти козаків, будучи й сам досвідченим вояком. Полковник Я. Кондрацький виступив за негайний штурм і особисто розробив план атаки. Літописець Мирон Костін, який був учасником наради в ролі перекладача, стверджував, що перебираючи загальне командування, Я. Кондрацький запевняв: «З того моменту як Ваші Високоповажності поклали на мої плечі таку високу честь, належить і вам пізнати повадки і звичаї такого дивного, але небезпечного війська як козацьке.

Козацьке військо якщо стане обкопуватися за зв'язаними возами, нехай і не в настільки зручному місці як ця фортеця, а навіть в чистому полі, то розбити його нам не вдасться, маючи на увазі військо, яке маємо ми. Але як бачимо зараз вони не тільки не окопуються, але і в незнанні перебувають про те, що підійшов до вас на допомогу і я з військом польським. До завтрашнього дня, я вважаю, поки не стане їм ясно все про нас, так і буде стояти Тимуш в невіданні і без побоювань. Він же, хоч і верховодить ними, але людина молода, буйна, розуму не великого. І виходить з усього, що нам потрібно покінчити з ним разом в одну годину з Божою поміччю, і нашим умінням»⁴⁵.

А щоб реалізувати свій план, говорить літописець, він пропонував діяти проти козаків наступним чином: «З цього місця, де зібрані наші війська, перейдемо ми яр і після того згуртуємо ряди кожен полк при хоругві своїй і тому самому місці без метушні і поспіху. Ми – ляхи станемо в центрі, за нами військо угорців, ваша високість Штефан воєвода зі своїм військом трохи позаду. На шляху нашому, як мені відомо, знаходиться діброва, до того як пройдуть війська, діброву належить йти тихо і без поспіху. Як тільки минаємо її і вийдемо у відкрите поле, і там вже, без заминки, ряд за рядом, будемо прагнути на ворога, рівняючись по голові коня передового вершника. Зустріти і перешкодити нам в чистому полі буде нікому. Як побачать вони нас, що йдуть на них, миттєво кинуться обкопуватися, як у них заведено. І тоді вдаримо ми по ним разом, поки не встигли вони заритися в землю і вози зміцнити свої. І чим швидше ми вдаримо, тим менше часу буде у них рушниці зарядити і по нас вистрілити. Що стосується гармат фортеці, то нам від них великої шкоди не станеться, оскільки ми будемо в русі. Та й відомо, що не всяке ядро в людину потрапляє, особливо, якщо вона в чистому полі, де для ядер простору багато. Є така приказка у нас, що той, хто від ядра загинув, так чи інакше, прийняв би смерть, як не від ядра, то від блискавки. Найважче шаблею людину зрубати, а вмілий стрілець і в горобця потрапить, не те що у вершника. Так що, іноді, поспіх не тільки не заважає справі, але неабияк допомагає. Нам же поспішити слід, щоб покінчити з цим ворогом. Якщо не зламаємо його до того, як він окопався, то нічого з ним зробити не зможемо нашим військом. Затримка нам дорого обійдеться в цій Землі без запасів провізії проти такого упертого ворога. Буде така затримка причиною великих лих в Землі Молдавській!».

Так було сказано Кондрацьким, і погодилися з тим й Штефан воєвода, і Іштван Петкі й другого дня з ночі перейшли Сірет, вийшли в поле і пішли вперед, так як було домовлено з вечора ж. Але трималися угорці загального плану тільки до того, як пройшли діброву. А коли її минули, то ляхи кинулися прямо до фортеці галопом через Юкшень (очевидно, мова йде про с. Іцкань. – М. Ч.). А ось угорці як пройшли діброву і побачили, що ляхи зав'язали бій з вартою козацькою в полі, а та варта була з 200 татар і кількох козаків, то зупинив Іштван Петкі своє військо, а за ним став і Штефан воєвода»⁴⁶.

Відтак, через затримку угорців і молдаван, полковник Я. Кондрацький змушений був атакувати козаків лише наявною під його рукою польською кіннотою. М. Костін свідчить, що «ляхи відігнавши заслін з татар і козаків, призупинилися, чекаючи на допомогу військ угорців та Штефана воєводи, який потроху ряд за рядом військо своє до них направляв, щоб ті не дорікнули йому в бездіяльності. Чекав допомоги Кондрацький близько двох годин, але зрозумівши, що не дочекається йому її, голосно вилаяв Іштвана Петкі і Штефана воєводу та наказав сурмити «атаку». І зірвалося з місця із війська Іштвана Петкі до 200 вершників – людей вельми порядних, і з молдаван частина виступила, й усі вони вдарили по козаках навпроти фортеці.

Козаки, зрозумівши, що йдуть на них ляхи, тієї ж миті почали обкопуватися – насипати вали навколо табору. Одні стали на шляху ляхів, а інші, не покладаючи рук і спин, копали й насипали вали навколо возів і менше ніж за годину насипали вал, який став кінноті серйозною перешкодою.

Ляхи першим своїм поривом відігнали козаків до самого табору, але зрозумівши, що не допоможуть їм союзники, здали назад та відійшли до дворів слободи Тетераш й до тамтешньої церкви і там у виноградниках перебували до того часу, як стемніло. І звідти вже перейшли до Іпотешть ближче до фортеці за пагорбом, який затуляв їх від ядер, які летіли з фортеці.

До вечора відійшов й Іштван Петкі та став з військом на пагорбі біля Юкшень. А Штефан воєвода став табором біля ляхів. Про ці справи написано мало. Оскільки тут треба похвалити одних, а іншим ганьби не минути. Але свідки того ще живі і вони говорять на користь війська польського. А про решту промовчимо.

За ніч козаки підняли такі вали навколо свого табору, що і думати нічого було про те, щоб захопити його. Так збулися всі побоювання Кондрацького, що висловив він напередодні. Так вже ніякого штурму того табору не було, лише сходилися ватаги в чистому полі»⁴⁷.

Молдавський воєвода Георгій Штефан у листах, написаних 20 серпня із табору над Сіретом та 31 серпня з-під Сучави, офіційно поінформував канцлера С. Корицінського та короля Яна Казимира, що польські підрозділи Я. Кондрацького разом з його піхотинцями намагалися «другого дня у четвер» з ходу атакувати «козаків, що розташувалися табором під стінами Сучавської фортеці в шанцях». Ця спроба зазнала невдачі⁴⁸. А козаки за кілька днів міцно укріпилися на плато під замком, над потоком Какайна. По цьому невдалому приступу на козацькі укріплення 21 серпня 1653 р. військо Георгія Штефана, що складалося з молдаван, угорців та поляків, почало семитижневу облогу Сучави, чого першопочатково союзники не планували, розраховуючи розгромити козаків сходу⁴⁹.

Після початку облоги Тиміш надіслав листа своєму батькові Б. Хмельницькому з проханням про допомогу. 29 серпня гетьман отримав тривожного листа, у якому син скаржився на поляків, що його обступили, і просив батька прибути його рятувати. Незважаючи на те, що в Чигирині Б. Хмельницький мав 10 000 козаків, через побоювання нападу з боку поляків він не наважився направити великі сили сину до Сучави (кілька тисяч козаків не змогли врятувати ситуацію). Тому Тиміш вирішив захищатися, поки не надійде допомога від батька, який радив триматися і чекати⁵⁰.

Проте спроби Б. Хмельницького отримати допомогу для обложеного в Сучаві сина у Порти та кримських татар виявилися безуспішними. Особливо різко відреагував володар Криму. У відповідь на наполегливе прохання козацького гетьмана послати татар на виручку Тимофія, хан Іслам Гірей III заявив, що оскільки син Хмельницького без його наказу пішов до Молдавії, то нехай не очікує не лише підкріплень, але й жодної людини*. Ба більше, він навіть дозволив тисячі татар піти на допомогу Георгію Штефану й командувачу трансильванськими силами, раднику князя Яношу Кемені⁵¹. Варто відзначити, що на третій день облоги Сучави 2000 татар, які прибули з Т. Хмельницьким, через скруту з кормом для кінського поголів'я, поставили гетьманичу через свого мурзу вимогу, щоб відпустив їх з табору в поле, поки вони ще не втратили коней. Така заява викликала у гетьманича напад люті, підсилений підозрами у намаганні татарських союзників його зрадити⁵². За словами М. Костіна, «Тимуш, по своїй божевільній гнівливості, звелів позбавити того мурзака голови. Татари, все ж, тієї ж ночі пішли з табору і спочатку попрямували на Чернівці, потім на Хотин і Могилів. Там, біля Хотина, пробував перепинити їм шлях перкелаб Жора з певним числом людей. Але як тільки зустрілися вони, то тут таки, втік назад перкелаб разом зі своїми людьми. І в тій гонитві вбили татари окремих його людей»⁵³. Відхід більшої частини татар в ніч з 24 на 25 серпня значно послабив сили оборонців⁵⁴.

У таборі залишилося лише 200-300 татар і приблизно 6000 козаків, а також кілька сотень вояків молдавської залоги в замку. Решту козацьких підрозділів так і не повернулися з рейдів, будучи знищені в сутичках з основним військом союзників⁵⁵. Зокрема, літописець М. Костін свідчив, що сам Тиміш влаштував «розграбування монастиря Драгомирна. Інші ж його ватаги пустилися по окрузі грабувати монастирі теж. Але як обложили Тимуша в таборі його, заплатили ті ватаги життями своїми за грабежі. Бо закрили їм шлях до табору Штефан воєвода і багато ватаг козацьких його люди винищили повністю»⁵⁶. Загалом польський історик Т. Цісельський обраховував лави оборонців Сучави у 7000 чоловік⁵⁷.

Допоки фортеця не була цілковито заблокована, Тиміш продовжував здійснювати раптові вилазки, зокрема за фуражем, водою і продовольством, шкодив облоговим роботам військ союзників. Свій укріплений табір козаки боронили без особливих втрат. Від нудьги гетьманич шукав розваг, навіть влаштовував бенкети у компанії знатних молдавських жінок. Благо їх тут у пошуках прихистку перед небезпекою воєнного часу зібралося з околиці достатньо⁵⁸. Османський хроніст Мустафа Наїма, між іншим, повідомляє, що облягаючи Сучавський замок, «молдавські та угорські нечестивці, спаливши передмістя [Сучави], пограбували та повбивали всіх, кого познаходили за межами фортеці, а ті, що вціліли, втікали до фортеці, і до нині ще про таку облогу ще не чули»⁵⁹.

Як довідуємося з реляції королівського секретаря П. Доні, надісланої ним 18 вересня з обозу короля під Кам'янцем римському нунцію П'єтро Відоні, після організації одного з бенкетів за участю знатного жіночого товариства у Т. Хмельницького навіть виник гострий конфлікт з тещою через його непристойну поведінку. Доні, між іншим, повідомляє, що у вівторок, 9 вересня 1653 р., Тимофій «задумав весело провести день і запросив дам, їв і пив без міри, а потім звелів танцювати;

* Згодом, правда, під тиском мурз, спокушених скарбами воєводи Васіле Лупу, володар Кримського улусу змінив свою думку щодо допомоги козакам і таки вишле у розпорядження Б. Хмельницького татарське військо, але ця допомога виявиться на той час вже запізнілою.

але потім пішли тисячі зневаг для честі цих жінок, так що вони кинулися до ніг господарині благаючи її не дозволяти їх так ображати в своєму домі і на своїх очах. Та хотіла вгамувати цього селяка і виговорювала йому за таку грубіянську зневагу, але він на це відказав: «Стара курво, через тебе я замкнений в цьому місці, поставлений на явну небезпеку утрати життя і слави. Видай мені зараз гроші, золото, срібло і дорогоцінності, які маєш тут, аби я міг принаймні задоволити своїх товаришів!» Господариня відповіла, що на теперішній час досить буде і невеликої суми, бо в цьому місці нема й способу витратити гроші. Той по-п'яному розлютувався й відповів, що коли його бажання не буде виконано негайно, то її синок буде страчений в її присутності. Перелякана господариня впала до ніг цього тирана, але він нітрохи не змилосердився й велів привести неповинного хлопця. Тоді мати побігла до покою, де був її синок, і вхопила його на руки, постановивши позбавити себе життя, щоб не побачити такого видовища, а одночасно доручила кільком німцям, що тепер замість мурів охороняють особу господарині, передати 100 тис. угорських червонців Тимофієві як викуп свого власного життя і життя свого сина. Так закінчилися сумні ці танці, а ввечері дві панни втекли звідти і розповіли логофетові, що сталося. Той з усякою чемністю вирядив їх до Ясс»⁶⁰.

Автор «Семигородської хроніки» Г. Краус переповідає чутки навіть про те, що Т. Хмельницький домагався до власної тещі під час перебування в обложеної Сучаві і та ледве від нього випросилася. Він, зокрема, говорить, що «коли козаки відчули себе в безпеці з огляду на сильні шанці, забаг Тиміш вдовольнити свою хіть (бо мав бути сином Венери). Покликав до себе із замку свою тещу, дружину Лупу, ніби для важливих справ, і як вона прийшла, домагався від неї, щоб вона з ним спала, і навіть хотів її взяти силою. Тоді побачивши його хіть – а вона була теж поганка, з черкеського татарського роду, донька султана, вона впала на коліна й зі сльозами прохала пожаліти її честь, нагадуючи йому, щоб подумав про свого тестя, нещасного вигнанця і не чинив такого кровозмішання, а коли має охоту до жінок, то вона має в замку гарних дівчат, доньок бояр. Вона їх до нього пришле, які йому сподобаються, з тими може собі забавлятися. Через такий спротив і плач Тиміш відпустив господариню не зачепивши, наказавши відправити її до замку, який був тут таки при шанцях, а до його табору з тим самим супроводом мали прислати одинадцять дівчат, і він залишив три найгарніші у себе, а решту відпустив назад до замку, але за тієї умови, що за його бажанням вони повинні знову з'явитись у нього. А з тими трьома, яких залишив у себе, він розважався вдень і вночі»⁶¹.

Як відзначає український історик Ю. Мицик, такі розваги гетьманича під час оборони Сучави давали привід «говорити про розгульне, навіть розпусне життя Тимоша»⁶².

Армія союзників, що облягала Сучавський замок і козацький табір під ним, у перший місяць облоги нараховувала лише 3000-4000 піхотинців та драгунів⁶³. Секретар короля П. Доні писав 1 вересня нунцію з табору під Галичем, що за інформацією, яка надійшла від полковника Я. Кондрацького з-під Сучави, справи в Молдавії йдуть добре, до нового воєводи прибули на допомогу 1500 татар. Говорячи про зібрані господарем під Сучавою сили з різних народів, він стверджує: «Кондрацький написав, що з подивом» там «спостерігає армію, сформовану з валахів, молдаван, угорців, поляків й татар, які об'єдналися проти козаків, котрі сподівалися мати всі ці нації проти Польщі»⁶⁴.

З цим військом, за словами літописця М. Костіна, воєвода Георгій Штефан розташувався «навколо фортеці і табору козацького. І поставив він гармати, щоб били вони по табору. Але від того вогню мало шкоди козакам вийшло, хіба що вибоїни в землі. Потім же перемістив він гармати на торговище* і звідти стали вони бити по фортеці і табору козацькому. Час від часу, але не часто, виходили козаки малою дружиною в поле й насакували на заслін. Так ось в один із днів розбили вони заслін і увійшли з шаблями до самого торговища та ледь не забрали гармати. Але підтягнулися тоді ляхи, і козаки відійшли назад в табір»⁶⁵. Польський мемуарист шляхтич Я. Міхаловський, перебуваючи в обозі під Яновим, 13 вересня 1653 р. так повідомляв про цю нічну атаку гетьманича за тими звістками, що дійшли з-під Сучави в табір коронних військ: «Тимошек кілька днів тому здійснив вночі вилазку, вирубавши до шістдесяти чоловік, як наших, так і угорців; захопив дві гармати, до окопів повернув, але їх не забрав, бо з великою шкодою для своїх ледве до табору потрапив»⁶⁶. І тоді вже, зазначає М. Костін, козаки «тільки стояли за валами, роблячи вилазки лише з боку долини під прикриттям фортеці, за їжею або за кормом для коней і водою для війська. Але

* Румунський дослідник Р. Росетті вважав, що Штефан Георгій розмістив гармати поблизу двору господаря або біля церкви св. Дмитрія.

пересунув туди Кондрацький чотири полки ляхів і закрив їм шлях. Частину людей пересунули й угорці і зовсім закрили з усіх боків козаків в таборі»⁶⁷.

4 вересня (за н. ст.) секретар лорда-протектора О. Кромвеля Д. Серльов/Терло (John Thurloe) повідомляв, що «князь Трансильванії разом з князем Молдавським розбили 20 тисяч вояків, які прийшли на поміч князеві Волощини від козацького Хмельницького, ніби князя Волощини, його зятя. Мабуть там є надія на союз між польським королем, князями Трансильванії і Молдавщини проти козаків і князя Волощини»⁶⁸. Важко сказати, чи була ця інформація актуальною і стосувалася зіткнень під Сучавою на початку вересня, чи, може, стосувалася попередніх, травневих подій 1653 року. Як би там не було, вона говорить про цікавість англійців до дій у Молдавії військ Т. Хмельницького. Проте отримувана ними від агентів з Польщі інформація носила досить загальний характер, також допускалася плутанина щодо Молдавії і Волощини, бо в донесенні мова йшла, скоріш за все, не про різні країни, а про старого і нового молдавських господарів, одного з яких зробили правителем Молдавії (Георгій Штефан), а другого Волощини (Васіле Лупу), союзником якого і були козаки.

Натомість королівський секретар П. Доні в реляції до нунція свідчить, що на початку вересня козаки ще міцно тримали оборону табору в Сучаві, а тому 2 вересня король Ян Казимир, задовольняючи наполегливе прохання молдавського воєводи Георгія Штефана щодо висилки йому 600 драгунів з гарматами та бомбардирами для успішного вигнання звідти Тимоша, відправив господарю полковника Денгофа з його полком та ще кількох службових осіб, зокрема підкоморія Обуховича, старого досвідченого чоловіка, доблесного і розсудливого, брата нового воєводи Вітебського. Було дано також вказівку забрати з сусідньої фортеці Кам'янець кілька гармат, які теж доведеться відправити молдаванам. Завершуючи свою реляцію нунцію, Доні зауважив: «Ми тут довго чекаємо на новини про те, що там відбулося, та дій Хмельницького, який, як кажуть, знаходиться на старостві. Я для себе хотів би, щоб ми йшли, не зупиняючись, до зустрічі з ворогом, але слушні причини можуть переконати його величність і цих панів пробути тут довгі дні»⁶⁹.

Молдавський хроніст М. Костін так само засвідчував, що «коли всі ці справи під Сучавою розгорілися, король польський Казимир з 40 000 чоловік виступив на козаків. Про що, дізнавшись, Штефан воєвода відправив до короля польського прохання про допомогу, щоб знищити козаків, і таке ж до князя Ардялу. Від обох, не зволікаючи, прийшла йому допомога. Від короля полковник Денгоф з 600 німцями і 4 гарматами й однією кулевриною. Від Ракоці прибув Янош Кемені з 6 000 чоловік. І як німці підійшли, то встали вони проти фортеці, закривши дорогу від торговища до замку. І там поставили вони гармати і кулеврину та стали бити прямо по козацькому табору. І вже тут козакам довелося досить тяжко. І від одного ядра тієї кулеврини і закінчилися невдовзі дні Тимоша, як кара Господня за грабежі і розбій в монастирях християнських.

Після того як Янош Кемені об'єднався з військом Іштвана Петкі, ще ближче підійшли угорці до табору козацького»⁷⁰.

Політичне та військове керівництво союзними силами під час облоги Сучави, як зазначає польський дослідник Т. Цісельський, здійснювали новий молдавський воєвода Георгій Штефан, головнокомандувач секуїв Іштван Петкі де Кіралигальма та польський полковник Ян Кондрацький. Під кінець вересня до них приєднався уповноважений польським королем для ведення перемовин з козаками Себастьян Маховський. На початку жовтня з Трансильванії прибув також радник князя Дьєрдя II Ракоці Янош Кемені. Оперативне командування провадив Я. Кондрацький, спершу самотійно, а з кінця першої декади вересня спільно з присланим королем на допомогу воєводі Генріком Денгофом⁷¹.

Після повної блокади Сучавського замку і козацького табору становище обложених погіршилося, зокрема виникли проблеми з постачанням води⁷². З цього приводу секретар короля П. Доні писав 5 вересня з королівського обозу під Галичем у реляції нунцію П'єтро Відоні: «Справи у Молдавії продовжують йти добре, оскільки Тимофій, який зі своєю тещею та з 5–6 тисячами козаків сидять в облозі, не мають надії на допомогу і мусять потрапити до рук ворогів. Кондрацький перехопив листи, які йому писав старий воєвода, попереджаючи його, що немає надії на допомогу ні від турка, ні від батька. Воду від міста відведено, через що частина козаків почала копати колодязі, і хоча наші кажуть, що їх недостатньо – ця облога не закінчиться без зусиль, підтвердженням чого є посилення ханом новому господарю більше 1000 татар, і що це дає певну надію на виправлення цього варвара його величністю; але я не знаю, чи це було б гідно та корисно, коли б Бог дозволив його величності покарати повстанців.

Відомо, що в Хмельницького мало козаків при собі, оскільки вони замість того, щоб виконувати його накази, розійшлися до гір та лісів. Кажуть також, що він не мав при собі жодної партії, хоч і невеликої, татар; оскільки видно, що цій людині, майстру всіляких штук, пощастило переконувати тим, що він знає, як вигадати собі на користь; тому чутки, що тут поширюються, ведуться ним з метою введення в оману нібито про прибуття хана з усією його силою.

Саме в той момент, коли листи надійшли, вирушаємо звідси, щоб бути в Галичі, а завтра армія може рухатися кількома дорогами до Кам'янця»⁷³.

Польський мемуарист Я. Міхаловський занотував 15 вересня, перебуваючи в обозі під Бучачем, що від Кондрацького і нового молдавського господаря надійшли вісті з-під Сучави, де «тим часом потужна армія з десятків тисяч зібралась, щоб здобути Сучаву, у якій міцно закріпився Тимошко, який, як і завжди, глибоко окопався з 6000 або 8000 реєстрових козаків, у яких відтяли воду, але їх важко здобути. Голод і сморід у них найгірші, бо коней і волів для споживання мають багато, а годувати не мають чим: повинні поздохати.

Здобувши Сучаву, поєднається Його Королівська милість з військом угорським, з Божою допомогою, вони в Україну рушать.

Відправив було Тимошко 5000 козаків, щоб отримати поживу для коней і худоби, хотіли прорватися; але це їм не вдалося; наші війська, тобто пан Кондрацький із угорцями, їх зупинили. Коли козаки назад відступали до Сучави, багато з них загинули, повертаючись до козаків»⁷⁴.

Молдавський хроніст Мирон Костін також зауважував, що після повної блокади «козакам же великі лиха випали після всіх цих змін. Голод жорстокий, та такий, що варили вони юшку з полеглих коней, а потім вже і постолои та чоботи, шкіру яких виварювали та їли в скруті великій і кожен день були під вогнем гармат. Як тільки вплив блокади став помітним: закінчилися продукти, порох, вода. Тимуш Хмельницький намагався вийти з облоги. Він сформував атакуючу групу чисельністю до 5000 вояків та атакував позиції трансильванців. Козакам з молдаванами (прибічниками Васіле Лупу. – М. Ч.) вдалося розбити їхні ряди і навіть захопити кілька гармат, але контратака союзників відбила їх подальший наступ. Втеча козаків надихнула командирів союзників розпочати загальний штурм фортеці (...).

Німці на службі польського короля вдарили по табору козацькому. Близько полудня було, коли німецький полковник Денгоф, побачивши у козаків роздрай і сум'яття, дав знати ляхам та угорцям, щоб як почують вони бій німецьких барабанів, з усіх боків вдарили по козаках. І так сталося, що спочатку німці бадьоро пішли вперед та відбили чималу частину валів козацьких. Але не підтримали німців угорці та молдавани, і тоді козаки й сам Тимуш з шаблею попереду в тому місці, де прорвалися німці, навалилися та відігнали німців від валів і загнали їх в яр, що перетинає дорогу від торговища до фортеці, так що деякі німці там смерть свою і знайшли»⁷⁵.

Активізацію дій козаків королівський секретар П. Доні пояснював у своїй реляції від 18 вересня тим, що Тимофій, отримавши від своєї тещі значну суму грошей зі скарбниці воєводи, «втратив всякі інші бажання крім одного: утекти з тим золотом, що він вирвав у господарині. Вибравши найвідважніших людей він спробував це, але опинившись на незахищеному місці, зрозумів неможливість вберегти себе й свій багаж; звелів повернути його назад, а сам пішов пробоем на угрів. І хоча з обох сторін були значні втрати, видно вже було перевагу козаків – але Кондрацький зручно вдарив збоку і змусив їх відступити, хоч і з невеликими втратами з нашої сторони – бо козаки не втікали і не переставали відстрілюватися. Кондрацький звелів своїм злізти з коней і йти за неприятелем аж до валів. Тут наші зустріли свіжі козацькі сили, і всякий наступ закінчувався смертю: коли хтось видирався на вали, діставав косою по ногах і падав мертвий. Особливо зазнав втрат відділ Денгофа з 500 драгунів – втратив багато офіцерів чужоземних і польських. Кажуть, що їх загинуло до 800, а трансильванців, молдаван і валахів – до 1500»⁷⁶.

Архидиякон Павло Алепський, який перебуваючи у Яссах, уважно стежив за ходом бойових дій під Сучавою, занотував у своєму щоденнику свідчення, почерпнуті від прибулих звідти очевидців: «З боку фортеці відбувалися невинні сутички між обложеними і військом господаря протягом довгого часу»⁷⁷. З особливим захопленням відгукувався арабський мемуарист про відвагу, виявлену в боях молодшим Хмельницьким: «Тимофій, син Хмеля, щодня робив вилазки на ворогів і вбивав з них тисячі. Ніхто не мав сили протистояти йому через велику його хоробрість. [Дійсно і воістину він був доблесний чоловік, про якого ми не читали в історії, яка не дає жодного подібного прикладу мужності і сили]. Він щодня виїжджав з табору на світло-жовтому коні, якого дуже любив, лише з кількома людьми, вбивав ворогів, ранив їх і змушував до втеч. Люди, гідні віри, розповідали про

нього, що він в один день убив власною рукою 1300 німців, які нагромаджувалися перед ним один на одного.

Він стріляв з лука то правою рукою, то лівою, потім колов мечем, стріляв з рушниці, так що обома руками пускав знаряддя війни з-під черева свого коня і вбивав ворогів. Ага казначейства, який прибув зі Стамбула від султана, щоб залагодити справи країни, їздив з капіджі-баші до нового господаря, який в той час облягав фортецю; вони повернулися здивовані наїзницькою спритністю і хоробрістю Тимофія і закликали благословення Боже на нього і його молодість. Ніхто не міг вцілити в нього з рушниці або іншої зброї: такий він був чудовий наїзник і подібно до блискавки крутився на спині коня. Скільки горя завдав він полякам, як знатним, так і простим! Він один власною рукою вбив кілька тисяч, як розповідали нам про нього деякі особи, додаючи, що він своїм мечем знищив 7000 євреїв.

Щодня привозили до нас в Ясси [в шпиталі й монастирі] по кілька гарб з тисячами поранених; що ж стосується убитих там, то від їх великої кількості земля видавала сморід. Гармати фортеці зверху, а гармати козаків знизу знищували безліч людей з ворожого війська, розсіювали їх і змушували втікати»⁷⁸.

Автор анонімної «Віршованої хроніки» (1682 р.) також повідомляє, що після того як козаки з Тимошем покинули свій окоп біля замку і «біля шанців, валів та гармат укріпилися; вони визнавали, що й сам Хміль із ордами мав прийти їм на допомогу. Коли вже разом зійшлися із своїми потугами [союзники], а біля Тимоша на валі молдаван господарової знаходилася певна кількість; зійшлися під окопом на віддалі (?), маючи із собою сейменів та яничар, хоч і небагато; вони билися, вели перестрілку, нападали кінно, Януш Кемені з угорцями дістав (?) би був тоді по лобі, так само і Стефан, коли б Кондрацький не став [у битві] так відважно з лехами. Навіть іноземці визнавали, що він енергійно бився, завдяки чому він був славний не тільки у Молдавії, та у валаха, але й у самих яничар, козаків та угорців. Він здобув милість у короля та всіх, став би потім [великим] чоловіком, Але ці [сутички] були день за днем, тиждень за тижнем; і якщо спочатку козаки чинили вилазки, то потім вони тільки стріляли з гармат, оборонялися на валах, тяжко діставали корм своїм коням та дрова і самі вже їли будь-які страви. Вони не могли дочекатися собі допомоги від Хмеля, хотіли покинути господарову і вже були готові це вчинити. Але вона дала їм грошових талярів, трохи провіанту, і цим втішилися козацькі, вже бідні, кості. Коли Тиміш бився з багатьма козаками, то певного часу він, будучи стурбованим, сміливо сів біля намету і свого воза, а з ним і козаки, щоб зігріти горілкою свій шлунок; туди ж від господарової була принесена якась їжа»⁷⁹.

Після невдалої спроби вирватися з облоги, 12 вересня під час чергового обстрілу Тимофій Хмельницький був поранений у стегно. Його перенесли до замку, де він 15 вересня помер від гангрени⁸⁰. Літописець М. Костін так описував обставини смерті гетьманича: «Тимуш же, прийняв смерть від ядра кулеврини, яке дістало його, коли спав у землянці. Хоч і був він укритий від прямого потрапляння – це ядро пошкодило йому ногу. І третього дня не стало його від цієї рани»⁸¹. Інший сучасник подій, архідиякон Павло Алепський зі слів очевидців записав, що Тимофій Хмельницький загинув, коли «одного разу сидів у своєму наметі всередині табору і пив, потрапили йому в голілку з гармати його вороги ляхи, які прибули на допомогу новому господарю Стефану на зло Хмелю, його синові і козакам, ворогам своїм. Вони помітили Тимофія і вразили його. Він сильно страждав від рани і через кілька днів помер. Тоді становище козаків, які були поза фортецею, і людей, які перебували всередині неї, стало згубним після смерті їхнього государя, вірніше сказати, їхнього лева-охоронителя»⁸². Також арабський мемуарист повідомляє про те, що «перед смертю він отримав радісну звістку, що його дружина народила двох хлопчиків, але не встиг насолодитися тримати їх, бо не прожив з дружиною і повного року»⁸³. «Theatrum Euroraeum» передає, що перед смертю Тиміш сказав священнику: «Маю двох батьків, що за мою кривду помстяться»⁸⁴.

Львівський хроніст Т. Йозефович та автор «Короткого наративу» говорять, що він зазнав поранення від ядра під час відпочинку у своєму наметі, стомлений частими боями і, «як це буває у козаків, серйозно напідпитку». Польські хроністи стверджували, що в Тимофія вцілили завдяки козаку-перебіжчику, який показав канонірам противника місце, де розташовувався його намет⁸⁵. Автор «Семигородської хроніки» Г. Краус говорить, що то був польський трубач, який втік від козаків назад до свого пана і вказав польському полковнику місце розташування намету Тимоша, позначеного значком зеленої барви, у який пушкар вцілив з гармати, коли гетьманич забавлявся там з одною жінкою. Жінка дивом залишилася неушкодженою⁸⁶. За версією анонімного автора «Віршованої хроніки» (1682 р.), Тиміш загинув від уламка розбитого ядром воза: «Тут прекрасно

вдарив пушкар з гармати по намету і тріска, що відірвалася від воза, вбила не зразу Тимоша Хмельниченка або ж тиранського Хмелика, який не одному затуманив голову і нутрощі, та вже він не кричить, і не шумить, а тільки шепче, що в цій землі йому бути вже недовго, бо вже кров тече, як і я пускав її, великим струменем. Він помер з великим жалем господарової і самого Хмеля, а тим більше козаків»⁸⁷. Автор «Короткого наративу» також із зловтіхою прокоментував, що молодий Хмельницький не як воїн загинув від кулі, а «по-хлопськи» – «від кия», не забувши згадати при цьому, що для його розпухлого від розпусти та поранення тіла не можна було знайти в гардеробі Васіле Лупу підходящої одежі⁸⁸.

Козацький літописець С. Величко уточнює, що Тимофій був поранений, коли «ходив по замкових сочавських валах поміж замкових гармат, і його вдарив з великою силою в ногу шмат гарматного колеса, відломаний вистріленою з польських гармат кулею. Від того удару він і смерть свою скоро дістав»⁸⁹. Інший козацький хроніст Г. Грабянка зазначав з приводу його загибелі, що «так було угодно Господу, що Тимоша вцілено в ногу з гармати і він помер»⁹⁰.

За свідченням М. Костіна, після смерті Тимоша «підняли козаки гетьманом якогось Федоровича (...). Але смута пішла велика в їх війську і розбрат та сварки. І в одну ніч до такого дійшло це сум'яття, що весь табір козацький в паніці великій кинувся через містки до фортеці і багато впали в кріпосний рів і там загинули. І коли б знали ляхи, що таке в таборі козацькому відбувається, без бою захопили б козаків у полон»⁹¹. Незгода була не лише поміж самих козаків, але й між ними та молдаванами господарині Єскатерини, бо козаки не погоджувалися далі сидіти в облозі та навіть вбили і стратили кількох знатних бояр; решту молдавських достойників втекли з сейменами із табору до замку, а потім перебігли до поляків. Лише після цього налаштована захищати замок до кінця господариня стала схилитися до перемовин⁹².

Козацький хроніст С. Величко також пише про заворушення після смерті Хмельниченка в таборі козаків: «Вчинилися поміж козацького війська незгода й безладдя. Одні хотіли віддати замок і вклонитися королеві, інші ж воліли краще вмерти, ніж так учинити, бо вже були кілька тижнів у сочавській облозі і, обороняючись, забили кільканадцять тисяч поляків та венгрів.

Цим вони дуже їх роздразнили, і через це козаки не сміли піддатися полякам, бо знали, що тільки потраплять їм у руки, будуть по-тиранському вибиті, тим більше, що їх із дванадцяти тисяч лишилося ледве вісім тисяч. Спинула й стримала від цієї зради козаків мужнім серцем сама волоська господарева. Вона мала певну звістку від Хмельницького і сподівалася, що він із численним військом прийшов до Умані і поспішає на допомогу волохам і Сочаві. Ця ж вістка про Хмельницького дійшла й до короля, і він відразу ж рушив з усім військом з-під Гусятина до Кам'янця-Подільського. Тут він зупинився і почав радитися з військовими вождами, де б краще перепинити й належно зустріти Хмельницького, що простує до Волох і Сочави. Він вирішив був рушити від Кам'янця до Брацлавля, але змінив той намір і постановив не віддалятися від Волощини і не кидати в небезпеці коронні війська, які він послав у допомогу Ракочому на Волох.

Отож у перших числах жовтня король рушив від Кам'янця до Жванця, а до своїх старшин під Сочаву послав військове розпорядження, щоб намагалися, не хоронячи й життя свого, якнайшвидше здобувати Сочаву, оскільки до Волох наближається Хмельницький»⁹³.

Проте союзники тоді ще не мали інформації про ворожнечу між козаками й прибічними господарині Єскатерини молдаванами, як і не одразу дізналися про смерть гетьманича, яку дружина Лупу спершу веліла приховувати, але козаки потім проговорилися полякам. Зокрема, королівський секретар П. Доні у реляції від 16 вересня з обозу коронного війська по дорозі до Кам'янця жодним словом про неї не прохопився, інформуючи лише про те, що «чутки, поширені тут навколо про наближення Хмельницького та підхід йому на допомогу татар є хибними, бо досі вони не підтвердилися. Кілька партій, відправлені в різні кінці за язиками, не захопили жодного і тут вважають, що Хмельницький є дуже далеко.

Сьогодні надійшли листи від Ракоці, який побоюється, щоб паша Силістрії, що з ревністю ставиться до єднання цих трьох князів з короною, не виступив проти молдаван; в цьому випадку він пише, що особисто приїде їм на допомогу (...).

З табору під Сучавою надійшло 10 листів Його Величності від пана Обуховича, який в 11-му пише, що вирішено вже розпочати генеральний наступ на місто. Між іншим, він додає, що козаки вислали з міста кілька тисяч коней, виснажених голодом, а хліба у них тільки на три-чотири дні; отже, здається, що спроба наступу, яка не може обійтися без великих втрат, не знайшла схвалення серед цих панів; але відчувається, що новий воєвода доходить до його неминучості через те, що

не може протримати таку численну армію в своїй країні, що зросла до 30 000 чоловік, і боїться допомоги паші Силістрії або самого Хмельницького»⁹⁴.

Проте спланований союзниками генеральний штурм Сучавського замку й козацького табору не вдавсь. Все закінчилося великими втратами з обох сторін. Козаки під час приступу сказали полякам, що Тимоша вбито з гармати в ногу⁹⁵.

Напевно, десь лише 15 вересня союзники таки дізналися про поранення і смерть Тимофія, а у королівський табір, що розташовувався біля Кам'янця, ця звістка прийшла ще перед 18 вересня⁹⁶. Так, королівський секретар П. Доні у реляції до нунція від 17 вересня 1653 р., описуючи невдалий штурм козацького табору, говорить вже і про смерть гетьманича: «Наші (поляки. – М. Ч.) пішли на приступ Сучави, але покинуті молдаванами та уграми, були змушені відійти з певними втратами, особливо серед офіцерів, з яких багато хто зник безвісти. Поширилася звістка про смерть молодого Хмельницького, якого вдарило кулею з мушкета чи артилерійським ядром, коли він знаходився у своєму наметі. Удар припав просто у стегно. Звістки різні, оскільки одні стверджують, що розірвало стегно або ногу, інші – що лише смертельно поранено, а деякі кажуть, що він помер через три години після удару. Заступник канцлера Сапега сказав мені сьогодні вранці, що він безперечно помер. Відомості походять від вірмен, які це бачили.

Пишуть, що Хмельницький хотів поскаржитися на хана Порті, оскільки він при нагальній потребі не вирушив йому на допомогу, прохаючи усунути його з цього володіння, і що листи були перехоплені новим воєводою Молдавії. Якщо то правда, це може мати для нас добрі наслідки»⁹⁷. Польський шляхтич канонік В. І. Рудавський пригадував, що під час його перебування над Дністром у Жванці у воєводи руського, туди «прибув гонець із веселою звісткою про смерть Тимофія Хмельницького, котрому гарматна куля роздробила гомілку, коли поправляв вали, а тіло його до такого ступеня розпухло, що на нього ніяк не налазили широкі одежі опасистого господаря Василя». «Так закінчив Хмельницький» – резюмував він у своїй «Історії Польщі»⁹⁸.

Воєвода Георгій Штефан 18 вересня офіційно інформував канцлера С. Корицінського листом з табору під Сучавою, що «сина Хмельницького 12 вересня було підстрілено з гармати і цього тижня він помер. Простолюд з полковниками та сотниками шанці поправляють при тій фортеці, захищаються так, що важко їх взяти штурмом, хіба що голодом. Для цього я повинен перейти від штурмів, щоби не втрачати людей, до довготривалої облоги, поки або не здадуться, або не підуть урозтіч»⁹⁹.

Союзників, які облягали Сучаву, особливо турбували заходи Васіле Лупу, котрий перебуваючи у Рашкові докладав усіх зусиль до організації військової експедиції на допомогу дружині і зятю. Так, ще наприкінці серпня – на початку вересня під Сучаву прийшла звістка, що скинутий господар отримав два козацькі полки і вирушив з ними в дорогу, отожд, щоб перекрити їм шлях, з табору союзників нібито навіть було відправлено 1200 вояків – по 400 поляків, молдаван і трансильванців. Так само в другій половині вересня, у відповідь на звістку про похід до Молдавії потужного козацького полку, переказували, що Кондрацький відрядив трохи кінноти під командуванням Втележинського, а з Кам'янця відправили кілька хоругв для забезпечення переправ на Дністрі. Але ці рухи були марними, бо Васіле Лупу не розпочав жодних воєнних дій. Йому бракувало війська, якого постійно і безуспішно просив у Б. Хмельницького. Та наприкінці вересня до союзників надійшли звістки, що колишній господар таки отримав татарську допомогу. Вони були близькі до істини, бо татар вабили звістки про величезні скарби, які зберігалися в Сучаві, та обіцянки ексвоєводи, що учасники експедиції будуть щедро винагороджені.

Однак союзники під Сучавою боялися не лише прибуття з новонавербованим військом ексгосподаря, але й приходу самого Б. Хмельницького. Зокрема, ширилися чутки, що гетьман підготував велику експедицію, зібравши 100 000 козаків, і навіть нібито розпочав марш у бік переправ на Дністрі.

Князь Дьєрдь II Ракоці просив короля Речі Посполитої Яна Казимира та С. Потоцького так розташувати коронні війська, щоби вони перешкодили надати допомогу Т. Хмельницькому. Однак козацький гетьман упродовж вересня так і не спромігся організувати рятувальної експедиції, бо не міг переконати старшину та козаків узяти в ній участь¹⁰⁰.

Зрештою, обіцянками і погрозами Б. Хмельницькому вдалося мобілізувати в похід козацтво, яке на шостому році війни втратило колишній войовничий запал перших років боротьби з Річчю Посполитою, відчувши певну втому та зневіру в перспективах подальших воєнно-політичних акцій. Також гетьману вдалося домовитись щодо майбутньої кампанії з ханом. Отже, десь на початку

жовтня Б. Хмельницький вирядив Васіле Лупу потужне військо козаків і татар, яке мало виручити сина та врятувати сучавські скарби¹⁰¹.

Характеризуючи ситуацію, що склалася тоді довкола молдавських справ, і, зокрема, дотично облоги Сучави, яка безнадійно затягнулася для обох сторін, літописець Мирон Костін писав, що, прибувши до Кам'яця, польський король «дізнався, що гетьман Хміль йде проти нього з кримським ханом заодно. Але, не знаючи ще про підхід короля, відрядив Хміль за домовленістю з ханом частину війська свого татарського в допомогу Васіле воєводи, щоб врятував той свою владу і скарбницю, та й сина гетьманського виручив разом з військом козацьким. І тоді, згідно з наказом хана, вирушив з військом мурза Ширін бей від Сороки на Сучаву.

Але вже в ті дні козаки, які були замкнені біля фортеці і в ній голодували та втратили бажання до війни та битви, замирилися зі Штефаном воєводою і Яношем Кемені (без Кондрацького, який захворів тоді тяжко та відправився в Кам'янець, де від цієї хвороби й закінчив свої дні). І віддали козаки Штефану воєводи фортецю всю та з нею разом й дім Васіле воєводи, і господариню та всю казну. А після, козаки поріділими рядами пішли полями разом з обозом. А інші, прикупивши коней у ляхів і угорців та у молдаван, від фортеці негайно знялися і через торговище пішли до Сірету, взявши з собою в заставу з умовою, що їх пропустять, деяких людей служивих Штефана воєводи. І так миром завершилася ця війна і облога козацького табору під Сучавою»¹⁰². Автор анонімної «Віршованої хроніки» (1682 р.) так описував капітуляцію Сучави: «отже вони обрали собі іншого з багатьох, стали вести переговори, просити про милосердя. Оскільки ж і Стефан бачив, що зараз їх не вдасться взяти, бо є твердиня, оборонний замок, то вимагав, щоб були видані скарби разом з господаровою, і щоб до того ж були видані і її сини.

На цьому зійшлися, а голоту було випущено з тілом [Тимоша] і з умовою, що їх не буде громлено, їх було випроваджено; славний же Кондрацький тут же повернув назад до Поділля, Але його Бог з великим жалем всіх приборав у дорозі і Кондрацького було поховано у Кам'янці у кармелітському костелі»¹⁰³.

С. Величко додає такі подробиці здачі козаками фортеці в Сучаві: «Невдовзі після того король послав з-під Жванця до козаків, сочавських обложених, Маховського з таким словом і впевненням, щоб вони без найменшого вагання і великого кровопролиття, сподіваючись на королівську ласку, здали йому Сочавський замок. На це згадані обложених схилилися і віддали замок полякам, які його здобували, прийнявши через Маховського такі прислані до них королівські умови:

1) що виконають присягу на вірність королю й у подальшому не підноситимуть на нього своїх рук;

2) щоб усі скарби Тимоша Хмельниченка, які знайдуться в обох молдавських землях, оголосити без утаювання – вони підуть на пожиток різним військовим офіцерам;

3) ніяких схованок і скарбів старого волоського господаря поляки не займатимуть, а господаревій з єдиним її сином та двірнею дасться воля, і вона може вийти зі своїми скарбами з Сочави і жити, де забажає;

4) козаки-обложених мають віддати гармати й хоругви, а також вийти з усім тим, що є при них, із Сочави, лишивши тільки десять гармат у Сочаві при господаревій. Вони повинні увійти в польський обоз, що був під Сочавою, з повною покорою й приниженістю і виконати ретельно присягу, одностайно разом зі своїм начальником і полковником Федоренком, піднісши вгору пальці.

Сочавський замок було віддано новому волоському господареві Стефанові Логофету, який у подяку за допомогу обдарував польського короля вином і сотнею дорідних яловиць, пообіцявши, що буде зі своїм військом готовий на будь-яку послугу королю. Війська ж румельські й сілістрійські, які йшли на допомогу Хмельницькому, прочувши, що старий господар утік із Волох і що Сочаву взято, повернули назад, ущербивши свою приязнь до Хмельницького.

Король приписував сочавську перемогу собі самому. Він ніяк не сподівався, що Хмельницький, котрий не допоміг своєму синові, міг би виступити проти нього і, так легко ставлячись до війни та маючи біля себе значне число угорського війська Ракочого й польського, яке давніше прибуло й прибувало ще далі, намірився піти просто з-під Жванця на Україну, щоб добити Хмельницького й кінчити війну з козаками. Але той королівський намір несподівано довелося змінити»¹⁰⁴.

З боку обложених присяга щодо виконання умов капітуляції була складена козацькою старшиною, а з боку союзників – С. Маховським, Яношем Кемені та Георгієм Штефаном. Угода про капітуляцію стосувалася близько 4000 – 5800 вцілілих козаків та родини Васіле Лупу. Бояри і залога Сучавського замку уклали окрему угоду з новим молдавським господарем¹⁰⁵.

Умови капітуляції, викладені в угоді, та текст клятви, виконуваної козаками, зміст яких відомий з багатьох історичних джерел, не були ні надто важкими, ані принизливими для переможених. У них наголошувалося, що вони повинні у недоторканості залишити замок. На знак визнання своєї поразки церемоніально скласти зброю перед переможцями, яку потім козакам повернуть. Здати гармати та іншу важку вогнепальну зброю. Вони мали видати всі награвовані в Молдавії речі, особливо належні церквам церковні предмети. Не могли взяти з собою нічого із Сучавського замку та із речей Тимофія, крім його тіла. А зброя та власні речі, з якими козаки прибули до Сучави, були їм залишені. Усім козакам надавалося право на безперешкодний від'їзд. Під час відходу до України вони мали підтримувати порядок та утримуватися від грабунків¹⁰⁶.

Польський дослідник Д. Мілевський наголошує, що цю щедрість переможців необхідно пов'язувати із прагненням закінчити облогу якомога швидше, до прибуття козакам допомоги. Крім того, за чутками, пом'якшенню умов капітуляції дуже посприяв М. Федорович, який передав Я. Кондрацькому 200 000 злотих (дехто навіть пов'язував з цим раптову смерть командира польського корпусу по поверненні у Кам'янець).

Отже, за умовами капітуляції, старший над козаками Миколай Федорович склав присягу полковнику Себастьяну Маховському. Він обіцяв не тільки не повставати більше проти короля та Речі Посполитої, що було включено до пунктів договору, але також запевняв, що він проведе козаків, звільнених від облоги, до королівського табору й буде битися на боці поляків. Д. Мілевський припускає, що Федорович міг погодитись на це, мабуть, схитрувавши, щоб отримати кращі умови для капітуляції¹⁰⁷.

Проте як тільки козаки здалися, переможці одразу порушили укладену з ними угоду. Історик Д. Мілевський, покликаючись на «Короткий наратив» та інші сучасні джерела, зазначає, що козаки, голодуючи, масово їхали в табори союзників, де купували їжу та коней для від'їзду додому. За різними даними, ними було куплено близько 500 коней, за яких поляки, угорці та молдавани, засліплені жадібністю наживи, здирали з них великі гроші.

Також поляки, щоб помститися за поразку під Батогом, а молдавани за пограбування своєї країни, почали таємно вбивати козаків, вигубивши так їх кілька сотень. Лише гарант угоди С. Маховський, намагаючись запобігти зриву укладених домовленостей з козаками, намагався їх врятувати, але не мав можливостей запобігти вбивствам. Побачивши таку підступність з боку поляків та молдаван, козаки негайно відійшли з придбаною їжею та кінями до окопів і знову почали їх укріплювати. Це загрожувало відновленням облоги. Налякані такою перспективою союзники поспішили гарантувати безпеку козакам. Господар Георгій Штефан дав їм для забезпечення заручників, аби вони вільно і безпечно пройшли через Молдавію. Поляки також, на прохання козаків, дали їм зі свого боку заручників – капітана О. Могильницького та ще «двоє товаришів». А їхнє життя, в свою чергу, мали гарантувати чотири козаки, яких вони взяли в заручники¹⁰⁸.

При цьому союзники перебрали речі, награвовані козаками у Молдавії. Жовнірам із козацької хоругви С. Служевського дісталася при розподілі здобичі пергаментна книга, захоплена козаками з Уманського полку в монастирі Драгомирна. Вони не лише повернули її до святої обителі, але ще й зробили пожертву монастирю в сумі 60 злотих¹⁰⁹. Цією книгою було рукописне «Тетраєвангеліє», переписане й подароване Драгомирненській обителі в 1615 р., на полях якого містився пам'ятний запис польською мовою про те, що «під час Сучавської війни у Єремі полковника Уманського в руки мої та книга здобута, на честь на хвалу вічного Бога в Трійці Святій єдиного і Діви Пресвятої до того ж монастиря, звідки була взята. Бенедикт Біневський Р. 1653 Г. 8 жовтня, з хоругви Ймці пана Служевського полковника на той час князя Ймці Дімітра Вишньовецького. Марек Хондзінський товариш хоругви Ймці пана хорунжого коронного. Зуб Татарин товариш... На честь на хвалу Богу в Трійці Св. єдиному, Діви Пресвятої злотих шістдесят дарували, нехай за гріхи наші буде молитва. У Сучаві 1653 8 жовтня здобута у козаків під Сучавою. Станіслав Служевський ротмістр Його королівської Милості полковник на той час князя Його Милості Дімітра Вишньовецького»¹¹⁰.

Також багато цінних рукописних церковних книг з пограбованого козаками Драгомирненського монастиря було, як вже зазначалося вище, викуплено представниками місцевої молдавської аристократії у Тимошевих козаків перед їх відходом на Україну або придбані пізніше «в країні козаків». Проте, як слушно зауважував румунський дослідник Е. Турдяну, нині вже важко сказати, скільки вартісних рукописних церковних книг було безповоротно втрачено в хаосі спустошення чи вивезено козаками як здобич в Україну¹¹¹.

Цінності, які не вдавалося вивезти з собою, козаки закопували. Так, румунська дослідниця К. Антон Маня, згадуючи про скарб з Сучави, знайдений перед Сучавською фортецею під час археологічних розкопок у 1953 р., зазначає, що до його складу входили 190 золотих елементів (з них 171 аплікація різної форми) та 745 справжніх перлин. На переконання вченої, археологічна локалізація скарбу дає підстави датувати його закладення серединою XVII ст. (1653 р.), а наявні в ньому елементи вказують на те, що це рештки пограбованих в монастирях Молдавії речей. Коли порівняти подібні знахідки, знайдені в Європі, то їх можна вважати аплікаціями до прикрашеної перлинами діадеми, датованої XIII – XIV ст. Дослідниця припускає, що знайдені перлини та аплікації могли прикрашати півсферичну шапку, яка закінчувалася діадемою. Тоді як прямокутні шматки пластин та золоті таблички мали би бути елементами окладів від ікон, обкладинок книги або скриньки, і їх можна продатувати XVI – XVII ст.¹¹² У 1956 р. в районі розташування укріпленого козацького табору біля Сучавського замку археологами було виявлено ще два невеликі скарби з предметами культу із золота та срібла. Зібрані в них речі зазнали деформації чи то від спроби їх спресувати, чи перерубати. У одному зі скарбів предмети були загорнуті у полотно, а у другому – в оксамит, фрагменти яких збереглися¹¹³.

10 жовтня козаки організовано покинули табір у Сучаві. Вийшло їх з міста більше 4000 чоловік. Пройшовши через міський посад з розгорнутими хоругвами, б'ючи в барабани та з музичним супроводом, вони, під захистом табору, у центрі якого, під значком, несли в труні тіло Тимоша (вкрите білою бавовною з чорними і червоними хрестами), дісталися річки Сучави, яку перейшли, і далі рухалися вздовж берега річки Сірет у напрямку до Сорок. Там козаки мали намір переправитися через Дністер до України, у Рашків¹¹⁴. Діставшись батьківщини, один з учасників походу (вірогідно, козак Вінницького чи Брацлавського полку) залишив після себе скарб із вивезених з Сучави срібних і позолочених предметів світського та церковного ужитку, знайдених восени 2015 р. на території України, у Вінницькій області, «чорними археологами». До скарбу входили гудзики, перстені, сережки, бляшки-накладки і нашивки, амулетниця та речі літургійного призначення (срібна позолочена ручка від дерев'яного хреста, срібна позолочена анафорниця, фрагменти літургійного посуду з ручками, прикрашеними масками левів, та деталь «вірменського» хреста з гілкою. Загалом набір зібраних у скарбі предметів засвідчує спільність їхнього походження з якоюсь пограбованою козаками культової споруди. Найвірогідніше, з Драгомирненського монастиря. Оскільки дарчий напис, вигравіруваний на ручці для дерев'яного хреста, прямо засвідчує, що «цей хрест був виготовлений Анастасієм Крімкою, митрополитом Сучавським та паном Лупулом Строїчем, великим логофетом і принесений в дар монастирю Драгомирна». Так само на гілці хреста «вірменського» типу вигравіруваний дарчий напис засвідчує, що його року 7117 від створення світу (1608/9 р. від Різдва Христового) підніс в дар монастирю Драгомирна Сучавський митрополит Анастасій (Крімка). Таким чином, на думку дослідників, історію походження цього знайденого в Україні скарбу можна порівняти з долею скарбів, виявлених у 1953 р. на плато перед Сучавським замком, де розташовувався козацький табір. А отже, він може бути частиною багатств, пограбованих козаками Т. Хмельницького під час грабіжницьких рейдів монастирями північної Молдавії¹¹⁵. Нововиявлений скарб також засвідчує, що певну частину награваних цінностей, у тому числі літургійних речей та іншого добра, розділеного між учасниками акцій, козакам після капітуляції під Сучавою таки вдалося вивезти в Україну.

Про подальше розгортання подій у Сучаві після відходу козаків довідуємося з наведеної у збірці документів румунського дослідника барона Є. де Хурмузакі реляції, зробленій сучасником через п'ятнадцять днів по завершенні Сучавської облоги. У ній, між іншим, йшлося про те, що «24 жовтня надійшла звістка від нового воєводи Штефана про те, що місто Сучава, залишене семитисячним гарнізоном козаків, які повернулися до своєї країни, віддане власній долі, здалися на волю переможців й дружина та діти Лупу, які опинилися в руках звияжця Штефана»¹¹⁶.

За словами хроніста Г. Крауса, після капітуляції колишня господариня Єкатери́на змушена була поступитися переможцям «чудовим скарбом і коштовностями, як і п'ятьма найгарнішими кінями Васіле Лупу, дуже дороговартісними»¹¹⁷. Воєвода Георгій Штефан, незважаючи на попередні обіцянки, звелів взяти дружину та всіх родичів Васіле Лупу під варту. Були також заарештовані ближні бояри ексгосподаря, що перебували в Сучаві. Полоненого пагарника Штефеніцу Штефан воєвода наказав тут-таки стратити¹¹⁸. Арабський мемуарист архідиякон Павло Алепський про це писав так: «Потім господар на підставі мирного договору заволодів згаданою фортецею з усім, що в ній перебувало, захопивши все майно Васілія і його скарби, золото, срібло без ліку, також

зброю, дорогоцінні сідла, срібний посуд, соболині хутра, перли та ін. – всі такі речі, що й царі їх не мали. Ті з наших співвітчизників, які перебували при Василії у власному його конвої, коли він переїжджав зі своїм майном з фортеці Хотин у фортецю Кам'янець, передавали нам, що з ним перейшло через річку сто гарб, з яких кожен везли 12, 10 або 8 коней: всі вони були навантажені золотом, сріблом і предметами розкоші. У нього було кілька скарбів під землею, прихованих вже двадцять років; все це він вийняв: тут було 35 соболиних капаниць. Його наближені розповідали нам про одну з них, яку він зробив до Великодня, що вся вона розшита перлами та коштовним камінням і коштувала йому 35.000 динарів. Все це він мав понад те, що захопив у бояр. І як могло бути інакше, коли величезні скарби нагромаджувалися протягом 24 років з того часу, як Василій став господарем? Крім того, він досі володіє скарбами в Польщі, Німеччині, Венеції та в інших місцях. Господар вивів з фортеці домну з дітьми її та всіх бояр і вельмож. Давши їм раніше клятву, він вчинив з ними віроломно: стратив велику частину їх, а домну з дітьми, затримавши в полоні, поселив у селі як заручників, поставивши кругом села варту, щоб нікому не було ні входу, ні виходу. Все наявне у фортеці [багатство] він переправив до Угорщини, де купив міцний замок; роздав військам утримання та розпустив їх»¹¹⁹.

Проте історики говорять, що легендарні «скарби Лупу» виявились набагато скромнішими, ніж про них оповідали, зокрема в рядах переможців. Склалися вони, як уже зазначалося вище, переважно з багатої одежі, зброї та столового начиння, словом – з дорогартісних речей та предметів розкоші, а готівки нараховувалося лише 100 000 талерів. Майно те було розділене між трансильванськими та молдавськими вояками. Останнім також дісталася вся наявна у замку амуніція та озброєння¹²⁰. Полякам перепав увесь артилерійський парк козаків: сім польових гармат та понад п'ятдесят фальконетів і сорок гаківниць. Що стосується козацьких прапорів, котрі треба було здати відповідно до угоди, аби їх потім поділили між собою порівну поляки та угорці, то трансильванський командувач Янош Кемені дозволив козакам залишити собі десять знамен, щоб вони не поверталися зовсім без військових відзнак¹²¹.

Десь за день до здачі козаками Сучавського замку, до Б. Хмельницького, який перебував в сколицях Степанівки, рухаючись з ханом у напрямі до Кам'янця, надійшла страшна звістка про смерть сина. І хоча вона означала крах усіх планів гетьмана у регіоні між Карпатами і Дунаєм, він все ж вирішив надати допомогу свату, щоб виручити обложених в Сучаві, але, як стало зрозуміло з подальших подій, через капітуляцію Федоровича це вже втратило сенс¹²². Сучасник архідиякон Павло Алепський говорить, що «почувши про те, що трапилося з Тимофієм і про скрутне становище, в якому перебували козаки і народ, який знаходився у фортеці, Хмель спорядив з Васи́лем 40.000 козаків йому на підмогу. Було 28.000 від татар, бо султан татарський, візир Алхан [калган], на ім'я Шериф-бей, був свояком Васи́ля, оскільки домна Васи́ля черкеска, а Шериф-бей одружений на її сестрі, і тому особисто пішов до нього на допомогу. Цього року татари були ще в союзі з Хмелем»¹²³. А гадацький козак Степан Радивилів розповідав царським послам стольнику Р. Стрешневу і дяку М. Бредихіну, що «гетьман був у великій скорботі; але тому радів, що син його неприя́телям живим до рук не дістався». Зустрічати тіло сина він відправив родича, полковника київського П. Яненка-Хмельницького, який зустрівся з траурним кортежем в Умані і відпровадив його в Чигирин, де гріб мав залишатися в церкві до прибуття на похорони батька¹²⁴. «Тоді в землі козаків був за Тимофієм великий плач» – записав у своїх подорожніх нотатках архідиякон Павло Алепський¹²⁵.

Сам гетьман Б. Хмельницький, зібравши війська, тим часом рушив через Деревчин у район Шаргорода, де зустрівся з ханом, щоб виробити план удару по армії короля на Поділлі¹²⁶.

За інформацією, що міститься в опублікованих дослідниках з Чернівців Т. Ковальцем конфесатах полонених польськими жовнірами під Жванцем татар і козаків, упіймані «язики» давали свідчення, що Б. Хмельницький, хан та Васи́ле Лупу стали під Шаргородом і, дізнавшись про смерть Тимофія, на Сучаву йти вже не планували. Такі дані, зокрема, давав захоплений польським роз'їздом під Ярошевим татарин Ксук, який належав до людей Каммамет-мурзи. Він, між іншим, розповідав, що «з ханом мав вийти з Криму на зтяг як Хмельницького, так і Васи́ля, господаря. Стоїть кіш під Шаргородом і Озеряницями (...). Першим задумом хана було [йти] під Сучаву, тепер сюди за намовою Хмельницького повернув. Васи́ль тримається разом з Хмельницьким, не має при собі більше, ніж 100 кінних волохів. Про загибель Тимоша довідалися тільки під Шаргородом»¹²⁷. Інший полонений татарин, Качабій з Очакова, із людей Субана, повідомив полякам, що «Васи́ль перебуває при Хмельницькому, але не чути, щоб його мали вести у Волощину. Про козаків із

Сучави чув у війську, але їх не бачив»¹²⁸. Син вінницького сотника Василь Яременко під час допиту заявив, що «Хмельницький навмисно рушив під Сучаву. Про КЙМ та військо, що під Кам'янцем Хмельницький знає, а чи [він] має йти сюди з військом своїм і ордою, не знає (...). Про військо, яке із Сучави вийшло, нічого не знає, куди пішло»¹²⁹. Грицько з Лисянки, який йшов із Тимошем з України у Молдавію, але залишився у Вінниці, де потім був схоплений поляками, щодо кількості козаків, які були тоді з Т. Хмельницьким, свідчив, що «того козацького війська не було більше як 20 тис.»¹³⁰. Отже, коли з Сучави, за свідченням різних джерел, вийшло назад більше 4000 козаків, то загинуло їх загалом у цій кампанії близько 15 000¹³¹. Її ці жертви, після смерті Т. Хмельницького, виявилися даремними. Архідиякон Павло Алепський свідчить, ніби його «запевняли люди, на слова яких можна покладатися, що загальне число всіх загиблих від меча, з початку цієї смуги до цієї пори, молдаван, валахів, греків, угорців, сербів, арабів і турків, було близько 100.000 чоловік. Причиною цього був новий господар. Хай буде прославлений Бог (за Його довготерпіння)! Справа Василя була втрачена назавжди»¹³².

По завершенні облоги Георгій Штефан, Матей Басараб та Дьєрдь Ракоці мали долучитися до спільних з Річчю Посполитою дій проти Б. Хмельницького. Але звістка про можливий вступ у Молдавію нового численного козацько-татарського війська миттєво розколола їхні ряди. Підрозділи союзних військ почали окремо залишати Сучаву. Трансильванські війська, довго не вагаючись, поспішили відійти до м. Бистриця. Лише під час зупинки біля Ричулень Янош Кемені, виконуючи союзницькі зобов'язання перед Яном Казимиром, направив на допомогу королю до Жванця 2 тис. кінних воїнів під проводом Міхаля Мікеша.

Господар Молдавії Георгій Штефан теж довго у Сучаві не затримався. Залишивши у фортеці свою залогу, що складалася з кількох сотень воїнів, він через два дні, разом з молдавським військом, допоміжними відділами трансильваців та найважливішими бранцями, відбув до Роману, де залишався до кінця року. На допомогу Яну Казимиру воєвода надіслав лише 1 тис. вояків під командуванням хотинського пиркелаба Іонешка¹³³. Торкаючись причин від'їзду нового господаря з Сучави, Мирон Костін зауважував: «Штефан же воєвода, як захопив скарбницю і господиню і весь дім Васіле воєводи і сина його Штефеніце, відправився від Сучави до Роману, у великій обережності від татар, про яких знав від варті своєї в полях – мовляв, підійшли татарські орди Ширін бея з Васіле воєводою до Пруту вже. Але як дійшла до нього звістка про те, що повернув назад військо своє Ширін бей, то вже спокійно розташувався Штефан воєвода в Романі на подвір'ї тамтешнього єпископа, а господариню і сина Васіле воєводи відправив під надійною вартою в село, а саме Бучулешть на Бистриці»¹³⁴. До цього ж села, що було у волості Нямц і було вотчиною Георгія Штефана, відправили також як полонених великих бояр, членів дивану господаря Васіле Лупу, Тому Кантакузино, великого ворніка Горішньої землі та Йордаке Кантакузино, його брата¹³⁵. Ексгосподариня залишалася там в ув'язненні до 1658 року, коли відправилася в Константинополь до свого чоловіка. Полонених бояр також згодом було відпущено¹³⁶. За словами хроніста І. Некулче, господар Георгій Штефан також віддав наказ завдати каліцтва дітям Васіле Лупу: сину Штефеніці розпороти ніздрі, а молодшій доньці вухо, щоб вони не могли претендувати на володарювання¹³⁷. Автор «Віршованої хроніки» також каже, що «господар Стефан порізав обличчя синів Лупула, навіть і самій його дружині вчинив те, що хотів»¹³⁸.

Тим часом польський король розмістив своє військо під Кам'янцем в окопах і очікував звістки про падіння Сучави, після чого мав намір з'єднатися зі своїми союзниками молдаванами та угорцями. З Кам'янця він рушив до Бара, а потім до Жванця, де став укріпленим табором, очікуючи підходу молдаван і угорців із-за Дністра. Для отримання продовольства з північної Молдавії, через Дністер був споруджений міст. Автор анонімною «Віршованої хроніки» описував дії королівського війська над Дністром так: «Коли король підійшов під скелеоборонний Кам'янець, то дістав раду, подивитися і на цей вінець, щоб його ароматним зіллям був підтриманий розум короля, а з іншого боку, щоб листки цього вінця не були обдерті; король поставив табір під Жванцем над Дністром і рікою Жван, яка впадає до Дністра, біля збудованого мосту, котрий вів у Молдавську землю, на що була одностайна згода. Звідти [з Молдавії] він міг би мати провіант і різні підкріплення, як від своїх, так й іноземних військ»¹³⁹. Але молдавські і трансильванські союзники, як було зазначено вище, після капітуляції Сучави відправили у розпорядження Яна Казимира лише 3 тисячі воїнів¹⁴⁰. Хоча іноземці вважали ці підкріплення з боку дунайських князівств важливою підмогою польському королю. Зокрема, секретар лорда-протектора О. Кромвеля Д. Серльов/Терло повідомляв у реляції від 18 листопада, що за інформацією з Польщі, «козаки не

наважаться зустрітися у битві з королем, який зміцнився новим союзом з Молдавцями, Волохами і Трансильванцями проти козаків»¹⁴¹.

Як бачимо, скоювання сил правителів Молдавії і Трансильванії під Сучавою не дало їм можливості активно підтримати польського короля до блокування його війська основними козацькими силами під Жванцем. У підсумку двомісячна облога польського табору під Жванцем завершилася на користь війська Б. Хмельницького, але кримський хан уклав з королем Речі Посполитої 5 грудня 1653 р. мирний договір, яким поставили козацького гетьмана перед фактом скасування Білоцерківської угоди 1651 р. та відновлення дії умов Зборівського миру 1649 р., після чого Б. Хмельницький, остаточно розчарувавшись у своєму кримському союзнику, був змушений зняти облогу королівського війська і активізувати переговори про укладення союзу проти Польщі з Москвою¹⁴² [33, с. 693-698; 62, с. 344-354, 370, 374].

Повернувшись з-під Жванця до Чигирин, гетьман 27 грудня (за іншими даними – 30 грудня) нарешті поховав у родовому маєтку Суботові сина Тимофія (до прибуття Б. Хмельницького труна з тілом Тимоша стояла в храмі). Поховання гетьманича здійснили у склепі церкви св. Михаїла¹⁴³. Під час відвідин Суботова його гробницю бачили там архідиякон Павел Алепський та Антіохійський патріарх Макарій, які зустріли також в маєтку Хмельницьких овдовілу невістку гетьмана Руксандру¹⁴⁴. Після поховання сина Б. Хмельницький вирушив до Переяслава на раду, де 8 січня 1654 р. уклав договір з Москвою. Тепер союз з Кримським ханством та орієнтація на Порту і її васалів для козацького гетьмана втратили актуальність. Правда, кілька років по тому гетьман знов пробував порозумітися з тодішніми правителями Молдавії, Валахії і Трансильванії у справі подальшої боротьби проти Речі Посполитої. Зокрема, у 1657 р., спільно з воєводами Георгієм Штефаном та Матеєм Басарабом, він підтримував трансильванського князя Дьєрдя Ракоці II у його змаганнях проти короля Яна II Казимира Вази за польський престол, виславши на початку січня через Молдавію до Польщі 10-тисячний козацький корпус на чолі з А. Ждановичем, який у Чернівцях з'єднався з чотирьохтисячним підрозділом молдаван і валахів¹⁴⁵.

Сват Б. Хмельницького Васіле Лупу, який тепер вже не міг претендувати на молдавський престол, а тим більше розраховувати на допомогу в цьому з боку козацького гетьмана, відновив свої таємні контакти з поляками. Дізнавшись про це, гетьман видав ексгосподаря кримському хану Іслам Гірею III, який дуже цікавився його захованими на депозитах статками. Оттоманська Потра виявила інтерес до його депозитів, тому хан змушений був відправити 1654 року Васіле Лупу до Стамбула. Там колишній правитель Молдавії певний час перебував у в'язниці Едікюле, а після звільнення помер 28 березня 1661 р.¹⁴⁶.

Отже, можна констатувати, що вимушений альянс господаря Молдавії Васіле Лупу з гетьманом Війська Запорозького Б. Хмельницьким, закріплений у 1652 р. шлюбом воєводської доньки Руксандри з гетьманичем Тимофієм, призвів у подальшому до політичної кризи всередині князівства та протистояння з правителями сусідніх Валахії і Трансильванії на міжнародній арені. Заколот невдоволених бояр на чолі з великим логофетом Георгієм Штефаном, підтриманий валахами і трансильванцями, вдалося на певний час придушити за допомогою гетьмана Б. Хмельницького, який прагнути зберегти свій вплив у Молдавії, направив для порятунку престолу Васіле Лупу козацькі полки на чолі зі своїм сином Т. Хмельницьким. Однак спроба молдавського господаря використати збройні сили зятя для спільного походу з метою захоплення володінь свого суперника Матея Басараба завершилася поразкою молдавсько-козацького війська при Фінті у Валахії та приходом до влади в Молдавії Штефана Георгія, який зайняв Ясси та блокував Сучавську фортецю, де зачинилася зі скарбами дружина Васіле Лупу. На допомогу обложеним в Молдавію на чолі козацького війська знов прибув Т. Хмельницький. Його поява під Сучавою в серпні 1653 р. призвела до розорення цієї території. Провившись до обложених і організувавши з козаками із напільного боку фортеці укріплений табір, гетьманич сам опинився у пастці, будучи остаточно там заблокований після прибуття до Сучави свіжих сил воєводи Георгія Штефана з контингентами трансильванців, валахів та поляків. Обложені під замком козаки вели активну оборону, сподіваючись на допомогу основних сил гетьмана Б. Хмельницького, а також очікували на вербованих Васіле Лупу татар. Проте допомога вчасно так і не надійшла, а голод, атаки, обстріли і смерть Т. Хмельницького від поранення змусили козацький гарнізон на початку жовтня до почесної капітуляції перед силами союзників на умовах вільного відходу в Україну з тілом гетьманича.

Загалом оборона Сучави у 1653 р. стала заключним епізодом молдавських походів Богдана і Тимофія Хмельницьких (1650, 1653 рр.). Після загибелі сина та здачі Сучави Б. Хмельницький

втратив інтерес до справ у придунайських князівствах та орієнтації на Порту, покладаючи подальші надії в боротьбі з Річчю Посполитою на Москву. Гетьманів сват, колишній господар Василе Луну, втративши будь-які сподівання на повернення собі молдавського престолу, опинився на чужині, зазнавши ув'язнення в Стамбулі, а втягнена ним в альянс з козаками Молдавська земля й надалі залишалася тереном воєнної активності сусідів, зазнаючи розорення і спустошень.

¹ Б.Білецький, В.Карпо, Основні етапи українсько-молдавських взаємин під час Визвольної війни середини XVII ст. [The main stages of Ukrainian-Moldovan relations during the War of Liberation in the middle of the 17th century], in Україна-Румунія-Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин: матеріали міжнародної наукової конференції, Чернівці, 2002, с.92-101; Буковина: історичний нарис [Bukovina: a historical essay], Чернівці, Зелена Буковина, 1998, 416 с.; Д.Н. Бантыш-Каменский, История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства [The history of Little Russia from the settlement of the Slavs in this country to the destruction of the Hetmanate], Издание четвертое, Репринтное издание 1903 г., Москва, Direct Media, 2014, 609 с.; С.Венгрженевский, Свадьба Тимоша Хмельницкого (эпизод из истории малорусско-молдавских отношений) [The wedding of Timosh Khmelnytsky (an episode from the history of Little Russian-Moldovan relations)], in Киевская старина, 1887, №3, с. 469-483; С.Венгрженевский, Свадьба Тимоша Хмельницкого (эпизод из истории малорусско-молдавских отношений) [The wedding of Timosh Khmelnytsky (an episode from the history of Little Russian-Moldovan relations)], in Киевская старина, 1887, №5, с. 26-51; В.Голобуцький, Запорозьке козацтво, Київ, Вища школа, 1994, 359 с.; М.С. Грушевський, Історія України-Руси [History of Ukraine-Russia], Київ, Наукова думка, 1996, Т. IX, Ч.1, 880 с.; О.Добржанський, Ю.Макар, О.Масан, Хотинщина. Історичний нарис [Khotynshchyna Historical essay], Чернівці, Молодий буковинець, 2002, 462 с.; Домна Розанда [Domna Rozanda], Історическая монография Шайнохи, in Русская мысль, 1881, Кн. IV, с. 231-295; Л.Дробіна, Буковина під час молдавського походу Б. Хмельницького 1650 р.: проблема ситуації в регіоні [Bukovina during the Moldavian campaign of B. Khmelnytsky in 1650: the problem of the situation in the region], in Питання історії України, 2014, Т. 17, с. 128-133; А.Ф. Ермоленко, Украинско-молдавские отношения в годы освободительной войны украинского народа (1648–1654) [Ukrainian-Moldovan relations during the liberation war of the Ukrainian people (1648–1654)], in Воссоединение Украины с Россией 1654–1954: Сборник статей, Москва, Издательство Академии наук СССР, 1954, с. 221-241; А.Жуковский, Історія Буковини [History of Bukovina], Чернівці, Час, 1994, Ч. 1, 120 с.; Л.П. Заболотная, Екатерина черкешенка – жена господаря Василия Луну. Судьба одной женщины в истории Молдовы [Ekaterina Circassian is the wife of the ruler Vasily Lupu. The fate of one woman in the history of Moldova], in Электронный журнал – Кавказология / Caucasology, Нальчик, 2017, №1, с. 220-237; История Молдавской ССР с древнейших времен до наших дней [History of the Moldavian SSR from ancient times to the present day], Кишинев, Штиинца, 1984, 551 с.; История Румынии [History of Romania], Москва, Весь мир, 2005, 680 с.; Т.Ковалець, Маловідомі козацькі й татарські конфесати із часів Жванецької кампанії 1653 року [Little-known Cossack and Tatar confessions from the Zhvanets campaign of 1653], in Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні, Київ, 2018, Вип. 27, с. 440-447; Н.Костомаров, Богдан Хмельницький [Bohdan Khmelnytskyi], Санкт-Петербург, Тип. М.М. Стасюлевича, 1884, Томъ второй, 445 с.; М.Кордуба, Ілюстрована історія Буковини [Illustrated history of Bukovina], Репринтне видання, Чернівці, Букрек, 2019, 103 с.; І.П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький [Bohdan Khmelnytskyi], Львів, Світ, 1990, 406 с.; О.М. Масан, Буковина як об'єкт міжнародних відносин з давніх часів до 1774 р. [Bukovina as an object of international relations from ancient times until 1774], in Буковина в контексті міжнародних відносин (з давніх часів до середини XX ст., Чернівці, Рута, 2005, с. 9-168; О.Масан, Чернівці в другій половині XIV – XVIII ст. (до 1775 р.) [Chernivtsi in the second half of the 14th – 18th centuries (until 1775)], in В.М. Ботушанський, С.В. Біленкова, О.В. Добржанський, Чернівці. Історія і сучасність (Ювілейне видання до 600-річчя першої писемної згадки про місто), Чернівці, Зелена Буковина, 2009, с. 23-75; Ю.Мицик, Тиміш та Юрій Хмельницькі [Tymish and Yurii Khmelnytski], Харків, ПрАТ«ХКФ «Глобус», 2018, 118 с.; А.Мойсей, А. Мойсей, Українці в етнокультурних стереотипах румунів та молдаван (1). Українські козаки очима молдавських середньовічних літописців [Ukrainians in ethnocultural stereotypes of Romanians and Moldovans (1). Ukrainian Cossacks through the eyes of Moldavian medieval chroniclers], in Історико-політичні проблеми сучасного світу, 2013, Т. 25-26, с. 202-208; Н.А. Мохов, Молдавія епохи феодалізму (от древнейших времен до начала XIX века) [Moldavia of the era of feudalism (from ancient times to the beginning of the 19th century)], Кишинёв, Картя Молдовеняскэ, 1964, 440 с.; В.М. Муханов, Українсько-молдавські політичні відносини в контексті розбудови української національної держави в 50-х рр. XVII ст. [Ukrainian-Moldavian political relations in the context of the development of the Ukrainian national state in the 50s of the 17th century], in Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць, Київ, 2016, Вип. 115 (№12), с. 11-13; Нариси з історії Північної

Буковини [Essays on the history of Northern Bukovina], Київ, Наука, 1980, 338 с.; *Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя четверть XIV – начало XIX в.)* [Essays on the foreign policy history of the Moldavian Principality (last quarter of the 14th – early 19th centuries)], Кишинев, Штиинца, 1987, 464 с.; Я.Пилипчук, Кримські татари та князівства Центрально-Східної Європи, 1538 – 1713 [Crimean Tatars and principalities of Central-Eastern Europe, 1538-1713], in *Scriptorium nostrum*, 2016, №1 (4), с. 188-229; С.Плохий, Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності [Gate of Europe. The history of Ukraine from the Scythian wars to independence], Харків, Клуб сімейного дозвілля, 2016, 496 с.; С.С. Рябцева, Л.В. Дергачева, О двух новых находках позднесредневековых кладов ювелирных украшений (в связи с вопросом о присутствии дериватов золотоордынских изделий в памятниках Молдавского княжества) [About two new finds of late medieval treasures of jewelry (in connection with the issue of the presence of derivatives of the Golden Horde products in the monuments of the Moldavian Principality)], in *STRATUM plus. Пути вещей*, 2017, № 6, с. 91-116; Л.Е.Семенова, Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV – начало XIX в. (Очерки внешнеполитической истории) [Principalities of Wallachia and Moldavia. End of the 14th – beginning of the 19th century. (Essays on foreign policy history)], Москва, Индрик, 2006, 432 с.; Г.М. Скорейко, Хотинська фортеця у міжнародних угодах XVII ст. [Khotyn fortress in international agreements of the 17th century], in *Питання історії України: Збірник наук. статей*, Чернівці, 2000, Т. 4, с. 237-244; В.А. Смолій, В.С. Степанков, Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет [Bohdan Khmelnytskyi: Social and political portrait], Київ, Либідь, 1993, 500 с.; Т.Цісельський, Козацтво та Річ Посполита в боротьбі за Молдавський престол у 1653 р. [Cossacks and the Commonwealth in the struggle for the Moldavian throne in 1653], in *Чорноморська минувшина: Зб. наук. пр.*, 2010, Вип. 5, с. 3-13; М.К. Чучко, «И взят Бога на помощь»: соціально-релігійний чинник в житті православного населення північних волостей Молдавського воєводства та австрійської Буковини (епоха пізнього середньовіччя та нового часу) [«I called God to help»: a socio-religious factor in the life of the Orthodox population of the northern volosts of the Moldavian Voivodeship and Austrian Bukovina (late medieval and modern times)], Чернівці: Книги – XXI, 2008, 368 с.; М.Чучко, Сучава у кінці XIV – третій чверті XVIII ст.: від «стольного града» молдавських воєвод до повітового центру Буковини [Suceava at the end of the 14th – the third quarter of the 18th century: from the «table city» of the Moldavian voivodeships to the county center of Bukovina], in *Питання стародавньої, середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць*, Чернівці-Вижниця: Черемош, 2012, Т.1 (33), с.111-126; М.Чучко, Спустошення козаками православних культових споруд Північної Молдавії під час Сучавської кампанії Тимоша Хмельницького 1653 року (за матеріалами писемних джерел та археологічних знахідок) [Devastation by Cossacks of Orthodox religious buildings in Northern Moldavia during Tymosh Khmelnytskyi's Suceava campaign in 1653 (based on written sources and archaeological finds)], in *Археологія Буковини: здобутки та перспективи: Тези доповідей IV міжнародного наукового семінару (м. Чернівці, 11 грудня 2020 р.)*, Чернівці, Технодрук, 2020, с. 209-213; К.Шайноха, Домна-Розанда: [Про дружину Т.Хмельницького, дочку валахського (молдавського) господаря Василя Лупули] [Domna-Rozanda: [About the wife of T.Khmelnytskyi, the daughter of the Wallachian (Moldavian) owner Vasiliy Lupula]], in *Український історичний журнал*, 1997, №1, с. 104-114; Д.И.Яворницький, *История запорожских козаков* [History of the Zaporozhye Cossacks], Київ, Наукова думка, 1990, Т.1, 592 с.; Д.И. Яворницький, *История запорожских козаков* [History of the Zaporozhye Cossacks], Київ, Наукова думка, 1990, Т.2, 388 с.; *A History of Romania by Treptow, K.W.* (ed), Iași, Center for Romanian Studies: Romanian cultural Foundation, 1996, 724 p.; С.Антон Манеа, *Unele probleme referitoare la datarea tezaurului de la Suceava* [Some problems regarding the dating of the treasure from Suceava], in *Cercetări Arheologice, București*, 1997, Vol.X, p. 387-406; E.Baidaus, *War, Diplomacy and «Family Affairs» in Seventeenth-Century Eastern Europe: Moldavia in the Danubian Policy of Bohdan Khmelnytskyi (1648-1653)*, in *Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes*, Vol.LIV, No.1-2 (Mar.-June. 2012), p. 27-59; O.Balukh, *Bukovina during Bohdan Khmelnytskyi's campaigns in Moldova of 1650-1653: military and political dimension*, in **Сумський історико-архівний журнал**, 2016, №XXVII, с. 59-71; T.Ciesielski, *Od Batohu do Żwańca: wojna na Ukrainie, Podolu i o Moldawie 1652-1653* [From Batoh to Zhvanets: The War in Ukraine, Podolia and Moldavia 1652-1653], Zabrze, Inforteditions, 2007, 336 s.; Die Bukowina. Allgemeine Haimatkunde=Буковина. Загальне краєзнавство [Bukovina General local history], Чернівці, Зелена Буковина, 2004, 488 с.; J.Fleischer, *Zur Geschichte von Suczawa* [On the history of Suczawa], in *Jahrbuch des Bukowiner Landesmuseums*. 4.Jg, Czernowitz, 1896, s. 23-39; T.Gemil, *La Moldavie dans les traites de paix Ottomano-Polonais du XVII e siecle* [Moldavia in the Ottoman-Polish peace treaties of the 17th century], in *Revue Roumaine din Histoire*, București, 1973, T.XII, №4, p. 687-714; С.С.Гиurescu, *Istoria românilor* [The history of the Romanians], București, Editura ALL, 2003, Vol. III, 792 p.; E.Hurmuzaki, *Fragmente din istoria românilor* [Fragments of Romanian history], Tomul al treilea, București, Stabiliment grafice I.V. Socescu, 1900, 662 p.; *Istoria Românilor. O epoca de înnoiri în spirit european 1601-1711/1716* [History of the Romanians. O the eros of renewals in the European spirit 1601-1711/1716], Vol.V, București, Ed. «Enciclopedică», 2003, 1045 p.; N.Iorga, *Istoria Românilor în Chipuri și Icoane* [History of Romanians in Faces and Icons], București, Minerva, 1905, Vol.1, 335 p.; N.Iorga, *Legăturile românilor cu rușii apuseni și cu teritoriul zis «ucrainean»* [Romanians' connections with the Western Russians and the so-called

«Ukrainian» territory], in *Analele Academiei Române, Seria II, T. XXXVIII*, București, Academia Romană, 1916, p. 733-793; R.F.Kaindl, *Geschichte der Bukowina von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart unter besonderer Berücksichtigung der Kulturverhältnisse* [History of Bukovina from the earliest times to the present with special reference to the cultural conditions], *Drei Teile in einem Band*, Czernowitz, K. k. Universitätsbuchhandlung H. Pardini, 1904, *Zweiter Abschnitt*, 276 s.; R.F. Kaindl = Р.Ф. Кайндль, *Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart* = Історія Чернівців від найдавніших часів до сьогодення [History of Chernivtsi from the earliest times to the present], Чернівці, Зелена Буковина, 2005, 329 с.; G.Kármán, György Rákóczi II's Attempt to Establish a Local Power Base among the Tributaries of the Ottoman Empire, 1653-1657, in *Power and Influence in South-Eastern Europe 16-th – 19-th Century*, Berlin, 2013, p. 229-243; L.Kubala, *Wyprawa Żwanięcka* [The Zwaniec Expedition], in *Szkice historyczne. Serya druga*, Lwów, Nakład Gubrynowicza i Schmidta, 1880, s. 173-289; L.Kubala, *Krwawe Swaty* [Blood Match], in *Szkice historyczne. Serya druga*, Lwów, Nakład Gubrynowicza i Schmidta, 1880, s. 133-154; V.Mihordea, *Raporturile Moldovei și Țerii Românești cu Țătarii în secolele XVI – XVIII* [The relations of Moldova and Wallachia with the Tatars in the 16th – 18th centuries], in *Revista de istorie*, 1979, T. 32, Nr. 6, p. 1069-1095; D.Milewski, *Dobre sąsiedztwo potwierdzone indygenatem – trzy przypadki gospodarów mołdawskich w XVII w.* [Good neighborhood confirmed by indygenat – three cases of Moldavian hospodars in the 17th century], in *Saeculum Christianum*, 2015, Vol. XXII, s. 108-129; D.Milewski, *Jerzy Kutnarski – Polak w służbie mołdawskiej i polskiej* [Jerzy Kutnarski – a Pole in the Moldovan and Polish service], in *Echa Przeszłości XIII*, Olsztyn, 2012, s. 107-131; D.Milewski, *Kapitulacja Suczawy* [Capitulation of Suceava], in *Fasciculi Historici novi, T. V, Staropolska sztuka wojenna XVI–XVII wieku*, Warszawa, 2002, s. 131-149; D.Milewski, *Wyprawa na Suczawę 1653* [Expedition to Suceava 1653], *Zabrze, Wydawnictwo inforteditions*, 2007, 208 s.; I.Nistor, *Istoria Basarabiei* [History of Bessarabia], București, Humanitas, 1991, 351 p.; I.Nistor, *Istoria românilor* [The history of the Romanians], Vol. I, București, Editura Biblioteca Bucureștilor, 2002, 661 p.; I.Nistor, *Problema ucraineană în lumina istoriei* [The Ukrainian problem in the light of history], Cernăuți, Glasul Bucovinei, 1934, 284 p.; I.Nistor, *Românii și Rutenii în Bucovina: studiu istoric și statistic* [Romanians and Ruthenians in Bucovina: historical and statistical study], București, Socec & comp. și C.Sfetea, 1915, 209 p.; O.Nistor, *O circasiană pe tronul Moldovei* [A Circassian on the throne of Moldova], Cernăuți, Glasul Bucovinei, 1928, 58 p.; D.Onciul, *Din istoria Bucovinei* [From the history of Bucovina], Chișinău, Universitas, 1992, 102 p.; D.Onciul, *Landesgeschichte: Vor der Vereinigung: bis 1775* [The history of the land: Before Unification: until 1775], in *Die Österreich-Ungarische monarchie in Wort und Bild. Bukowina*, Wien, 1899, s. 57-116; V.Ostapchuk, *Cossack Ukraine In and Out of Ottoman Orbit, 1648-1681*, in *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Leiden and Boston, Brill, 2013 p. 123-152; A.Papadopol-Calimah, *Despre Gheorghe Ștefan Voevod Domnul Moldovei: (1653–1668)* [About Gheorghe Ștefan Voevod Prince of Moldavia: (1653-1668)], București, 1886, 152 p.; R.Rosetti, *Istoria artei militare a românilor până la mijlocul veacului XVII-lea* [The history of Romanian military art until the middle of the 17th century], București, Corint, 2003, 536 p.; W.Schmidt, *Suczawa's historische Dankwürdigkeiten von der erste historischen Kenntnis, bis zur Verbindung der Bukowina mit Oesterreich* [Suczawa's historical acknowledgments from the first historical knowledge to the connection of Bukovina with Austria], Czernowitz, Druck von R. Eckhardt, im selbstverlage des verfassers, 1876, 276 s.; C.Șerban, *Asediul Sucevei în anul 1653* [The siege of Suceava in 1653], in *Anuarul Muzeului Județean. Suceava, Suceava, 1983. Vol. X*, p. 235-244; C.Șerban, *Vasile Lupu, domn al Moldovei (1634-1653)* [Vasile Lupu, lord of Moldavia (1634-1653)], București, Editura Academiei Române, 1991, 231 p.; Sfânta Mănăstire Putna [Holy Putna Monastery], *Putna*, Editura Mitropoliei Iacov Putneanul, 2010, 608 p.; K.Szajnocha, *Domna Rozanda* [Miss Rozanda], in *Dzieła Karola Szajnochy. Szkice historyczne: (dalszy ciąg)*, Warszawa, Nakładem I drukarni Józefa Ungra, 1876, T. III, s. 267-333; E.Turdeanu, *Manuscrisele robite de cazaci* [The manuscripts captured by the Cossacks], in *Magazin istoric*, Serie nouă, 1993, Anul XXVII, Nr. 7 (316), p. 5-8; E.Turdeanu, *Manuscrisele robite de cazaci* [The manuscripts captured by the Cossacks], in *Magazin istoric*, Serie nouă, 1993, Anul XXVII, Nr. 8 (317), p. 6-8; E.Turdeanu, *Manuscrisele robite de cazaci* [The manuscripts captured by the Cossacks], in *Magazin istoric*, Serie nouă, 1993, Anul XXVII, Nr. 9 (318), p. 42-45; A.D.Xenopol, *Istorie romanilor din Dacia Traiana* [History of the Romanians from Dacia Traiana], Iasi, Tipografia H. Goldner, 1889, Vol. II, Partea I. Istorie Medie, 592 p.; F.A.Wickenhauser, *Bohotin Oder Geschichte der Stadt Cernauz und ihren Umgegend* [Bohotin Or history of the city of Cernauz and its surroundings], Wien, 1874, 121 s.; Z.Wójcik, *Dziki pola w ogniu: O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej* [Wild fields on fire: About the Cossack land in the former Polish-Lithuanian Commonwealth], Warszawa, Wiedza Powszechna, 1968, 284 s.; L.Zabolotnaia, *Destinul unei doamne în istoria Moldovei. Mituri și realități despre Ecaterina Cerchezoaică – a doua soție a lui Vasile Lupu* [The fate of a lady in the history of Moldova. Myths and facts about Ecaterina Cerchezoaică – Vasile Lupu's second wife], in *Tyrageția. Serie nouă*, Chișinău, 2013, Vol. VII [XXII], Nr. 2, p. 97-110; L.Zabolotnaia, *Între politică și destin. Ruxandra, fiica lui Vasile Lupu, văzută prin prisma secular istoriei* [Between politics and destiny. Ruxandra, daughter of Vasile Lupu, seen through the secular prism of history], in *Revista de Istorie a Moldovei*, 2008, Nr. 3, p. 16-44.

² C. Șerban, *Vasile Lupu, domn al Moldovei (1634-1653)*, p. 151, 154-161; *Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя четверть XIV – начало XIX в.)*, с. 206-214; Л.Е. Семенова, *Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV – начало XIX в. (Очерки внешнеполитической истории)*, с. 193-194, 197; *Istoria Românilor*. О ероса de înnoiri în spirit european 1601–1711/1716, p. 155-156; Кырымлы Хаджи Мехмед Сенаи, *Книга походов [Book of marches]*, Симферополь, Крымучпедгиз, 1998, с. 67-68; Ф.Туранли, *Тюркські джерела до історії України [Turkic sources for the history of Ukraine]*, Київ, Видавництво Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2010, с. 120; Наїма Мустафа, *Гюсейнові городи у витязі історій із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну) [Hüseyn's gardens in extracting stories from the West and the East. (Message about Ukraine)]*, Київ, Вид-во Жупанського, 2016, с. 151.

³ М.Костин, *Летопись земли Молдавской [Chronicle of the Moldavian land]*, Кишинев, Tipogr. «Prag-3», 2014, с. 100-101; N.Iorga, *Legăturile românilor cu rușii apuseni și cu teritoriul zis «ucrainean»*, p. 759; D.Onciul, *Din istoria Bucovinei*, p. 93.

⁴ С.В. Величко, *Літопис [Chronicle]*, Т. 1, Київ, Дніпро, 1991, с. 103; *Documente privitoare la istoria Românilor [Documents regarding the history of the Romanians]*, București, 1900, Vol. III, Suplementul II, Fascicola 1: 1641-1703, p. 35-37; М.Костин, *Летопись земли Молдавской*, с. 102; D.Onciul, *Din istoria Bucovinei*, p. 94; N.Iorga, *Legăturile românilor cu rușii apuseni și cu teritoriul zis «ucrainean»*, p. 759-762.

⁵ *Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки [Annals of Hadyatsk colonel Hryhoriy Hrabynka]*, Київ, Т-во «Знання» України, 1992, с. 54, 71; М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 93, 449, 481; І.П. Крип'якевич, *Богдан Хмельницький*, с. 59; С.Плохій, *Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності*, с. 148; В.М. Муханов, *Українсько-молдавські політичні відносини в контексті розбудови української національної держави в 50-х рр. XVII ст.*, с. 12.

⁶ *История Румынии*, с. 328.

⁷ М.Костин, *Летопись земли Молдавской*, с. 103-113; *История Румынии*, с. 328; С.С. Giurescu, *Istoria românilor*, p. 89-90; G.Kármán, *György Rákóczi II's Attempt to Establish a Local Power Base among the Tributaries of the Ottoman Empire, 1653-1657*, p. 233; М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 510-511, 513, 517-518; В.А. Смолій, В.С. Степанков, *Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет*, с. 324-325; D.Milewski, *Dobre sąsiedztwo potwierdzone indygenatem – trzy przypadki gospodarów moldawskich w XVII w.*, s. 123-124; N.Iorga, *Legăturile românilor cu rușii apuseni și cu teritoriul zis «ucrainean»*, p. 765.

⁸ Наїма Мустафа, *Гюсейнові городи у витязі історій із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну)*, с. 160.

⁹ *Акты, относящиеся к истории южной и западной России, собранные и изданные археографическою комиссією [Acts relating to the history of southern and western Russia, collected and published by the archeographic commission]*, Томъ третій. 1638-1657, Санкт-Петербург, Въ типографіи П.А.Кулиша, 1861, с. 194.

¹⁰ *История Румынии*, с. 328.

¹¹ Наїма Мустафа, *Гюсейнові городи у витязі історій із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну)*, с. 160.

¹² М.Костин, *Летопись земли Молдавской*, с. 116-125.

¹³ М.Костин, *Летопись земли Молдавской*, с. 116-125; C.Gane, *Trecute vieți de doamne și domnițe [Past lives of ladies and gentlemen]*, București, Editura Ziarului «Universul», 1933, Vol.1, p. 275; C.Șerban, *Asediul Sucevei în anul 1653*, p. 237; М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 540.

¹⁴ C.Șerban, *Asediul Sucevei în anul 1653*, p. 237.

¹⁵ Наїма Мустафа, *Гюсейнові городи у витязі історій із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну)*, с. 160.

¹⁶ М.Костин, *Летопись земли Молдавской*, с. 125.

¹⁷ С.В. Величко, *Літопис*, с. 121.

¹⁸ Павел Алеппский (архидиакон), *Путешествие антиохийскаго патриарха Макария в Россию в половине XVII века. Описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским (По рукописи Московского Главного Архива Министерства Иностранных Дел) [Journey of Patriarch Macarius of Antioch to Russia in the middle of the 17th century. Described by his son, Archdeacon Pavel of Aleppo (According to the manuscript of the Moscow Main Archive of the Ministry of Foreign Affairs)]*, В 2 вып., Вып. 1, Отъ Алеппо до земли казаковъ, Москва, Унив. тип., 1896, с. 212.

¹⁹ *Акты, относящиеся к истории южной и западной России, собранные и изданные археографическою комиссією*, с. 503.

²⁰ М.Костин, *Летопись земли Молдавской*, с. 125-126.

²¹ D.Milewski, *Wyprawa na Suczawę 1653*, s. 64-68.

²² T.Ciesielski, *Od Batohu do Żwańca: wojna na Ukrainie, Podolu i o Moldawię 1652-1653*, s. 174; О.М. Масан, *Буковина як об'єкт міжнародних відносин з давніх часів до 1774 р.*, с. 107; I.Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone: secolul al XVII-lea [Documents concerning the history of Romania*

collected from the Romanian archives: the 17th century], București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1983, p. 191-192.

²³ Павел Алеппский (архидиакон), *Путешествие антиохийскаго патриарха Макария в Россию в половине XVII века*, с. 105.

²⁴ I. Corfuz, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone: secolul al XVII-lea*, с. 192; М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 581.

²⁵ C. Șerban, *Asediul Sucevei în anul 1653*, p. 238.

²⁶ М.Костин, *Летопись земли Молдавской*, с. 126.

²⁷ N. Iorga, *Legăturile românilor cu rușii apuseni și cu teritoriul zis «ucrainean»*, p. 765-766; I. Vorobchievici, *Istoria Sfintei Mănăstiri Dragomirna [History of the Holy Dragomirna Monastery]*, Cernăuți, Tipografia Modernă, 1925, p. 52; О. Горбач, *Слов'янські рукописи монастирських бібліотек у Путній і Драгомирній в Румунії [Slavic manuscripts of the monastery libraries in Putnia and Dragomirnia in Romania]*, in *Богословія / Bohoslovია*, Рим, 1968, Т. XXXII, Кн. 1-4, с. 194.

²⁸ E. Turdeanu, *Manuscrisele robite de cazaci*, p. 6.

²⁹ E. Turdeanu, *Manuscrisele robite de cazaci*, p. 6-8; E. Turdeanu, *Metropolite Anastasie Crimca et son oeuvre littéraire et artistique (1608-1629)* [Metropolitan Anastasie Crimca and her literary and artistic work (1608-1629)], in E. Turdeanu, *Études de littérature roumaine et d'écrits slaves et grecs des principautés roumaines*, Leiden, E.J. Brill, 1985, p. 232, 235; Л.П. Заболотная, *Екатерина черкешенка – жена господаря Василия Лупу. Судьба одной женщины в истории Молдовы [Ekaterina Circassian is the wife of the ruler Vasily Lupu. The fate of one woman in the history of Moldova]*, с. 232; S.Ș. Gorovei, *Anastasie Crimca. Noi contribuții* [Anastasia Crimca. New contributions], in *Dragomirna. Istorie. Tezaur. Ctitori, Sfânta Mănăstiri Dragomirna*, 2014, p. 118-119, 121-122; S.Ș. Gorovei, *Patrimoniul nostrum istoric. Studiu de caz: Mănăstiri Dragomirna* [Our historical heritage. Case study: Dragomirna monasteries], in *Dragomirna: ctitori și restauratori*, Putna, Editura Mitropolitului Iacov Putneanul, 2016, Vol. 1, p. 112-113, 116-117, 118-119; I. Vorobchievici, *Istoria Sfintei Mănăstiri Dragomirna [History of the Holy Dragomirna Monastery]*, p. 44-45; N. Grigoraș, E. Chiaburu, *Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei* [Notes on manuscripts and old books from Moldova], Iași, Demiurg plus, 2008, Vol. I, p. 234, 244; *Описание памятников славяно-русской литературы, хранящихся в публичных библиотеках Германии и Франции: Съ снимками изъ рукописей* [Description of monuments of Slavic-Russian literature stored in public libraries in Germany and France: With photographs from manuscripts], Москва, Въ типографіи С.Селиванскаго, 1841, с. 41-43; Г. Воскресенскій, *Славянскія рукописи, хранящіяся въ заграничныхъ библиотекахъ: берлинской, пражской, вѣнской, люблянкой, загребской и двухъ бѣлградскихъ* [Slavic manuscripts stored in foreign libraries: Berlin, Prague, Vienna, Ljubljana, Zagreb and two Bulgarian ones], Санкт-Петербург, Типографія Императорской Академіи наукъ, 1882, с. 33; Н. Буковська, *Мініатюра Розп'яття з Тетраєвангелія Анастасія Кримковича [Crucifixion miniature from the Tetraevangeli by Anastasia Krymkovich]*, in *Студентські історичні зошити*, Івано-Франківськ, 2017, Вип. 9, с. 65.

³⁰ C. Cramariuc, *Domeniul economic al Mănăstirii Dragomirna* [The economic domain of the Dragomirna Monastery], in *Simpozionul Național «Cultură și civilizație în mănăstirile românești»*, 23 octombrie 2009, Mănăstirea Dragomirna, Dragomirna, Suceava, Editura Cygnus, 2009, p. 62.

³¹ *Documente Bucovinene 1464-1740* [Bukovinian documents 1464-1740], Iași, 2005, Vol. VII, p. 123; F.A. Wickenhauser, *Bochotin Oder Geschichte der Stadt Cernauz und ihren Umgegend*, s. 83-84.

³² E. Chibaru, *Despre clopotele și clopotarii din Țara Moldovei (până la 1859)* [About bells and bell ringers from Moldova (until 1859)], in *Tyragetia. Serie noua*, Chișinău, 2015, Vol. IX [XXIV], Nr. 2, p. 62; C. Cramariuc, *Domeniul economic al Mănăstirii Dragomirna*, p. 5; D. Milewski, *Wyprawa na Suczawę 1653*, s. 86; I. Vorobchievici, *Istoria Sfintei Mănăstiri Dragomirna*, p. 11; N. Grigoraș, I. Caproșu, *Biserici și mănăstiri vechi din Moldova* [Old churches and monasteries from Moldova], București, Editura Miridiane, 1971, p. 48-49; D. Onciul, *Landesgeschichte: Vor der Vereinigung: bis 1775*, s. 111; F.A. Wickenhauser, *Bochotin Oder Geschichte der Stadt Cernauz und ihren Umgegend*, s. 83-84; R.F. Kaendl, *Geschichte der Bukowina von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart unter besonderer Berücksichtigung der Kulturverhältnisse*, s. 33; W. Schmidt, *Suczawa's historische Dankwürdigkeiten von der erste historischen Kenntnis, bis zur Verbindung der Bukowina mit Oesterreich*, s. 172; I. Nistor, *Istoria românilor*, p. 481; М.К. Чучко, «И възят Бога на помощь»: соціально-релігійний чинник в житті православного населення північних волостей Молдавського воєводства та австрійської Буковини (епоха пізнього середньовіччя та нового часу), с. 251; М. Чучко, *Суача у кінці XIV – третій чверті XVIII ст.: від «столяного града» молдавських воєвод до повітового центру Буковини*, с. 121.

³³ Сводная Галицко-русская Лѣтопись [Consolidated Galician-Russian script], in *Литературный сборник издаваемый Галицко-рускою Матицею*. 1872 и 1873 г., Львовъ, Изъ Типографіи Ставропигійскаго Института, 1874, с. 122.

³⁴ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 pp., Т. 3: 1651-1654 pp. [Sources from the history of the National Liberation War of the Ukrainian people 1648-1658, Vol. 3: 1651-1654 pp.], Київ, 2014, с. 175-176; Сводная Галицко-русская Лѣтопись, с. 121-122; N. Grigoraș, I. Caproșu, *Biserici și*

mănăstiri vechi din Moldova, с. 48-49; E.Turdeanu, *Manuscrisele robite de cazaci*, p. 42; I.Cereteu, *Evenimente istorice din secolele XVII-XVIII atestate în însemnări pe manuscrise și cărți vechi cu circulație în Țara Moldovei* [Historical events from the 17th-18th centuries attested in notes on manuscripts and old books circulating in Moldova], in Tyrageția. Serie nouă, Chișinău, 2011, Vol. V [XX], Nr. 2, p. 146.

³⁵ E.Turdeanu, *Manuscrisele robite de cazaci*, p. 42; *Sfânta Mănăstire Putna*, p. 55.

³⁶ I.Neculce, *Letopiseșul Țării Moldovei și o samă de cuvinte* [The chronicle of Moldova and a lot of words], București, Editura de stat pentru literatură științifică, 1959, p. 19-20.

³⁷ E.Turdeanu, *Manuscrisele robite de cazaci*, p. 43.

³⁸ E.Turdeanu, *Manuscrisele robite de cazaci*, p. 43.

³⁹ E.Turdeanu, *Manuscrisele robite de cazaci*, p. 43.

⁴⁰ Епархии Армянской церкви Юго-Восточной Европы (из книги Эдуарда Жамгочяна (Нью-Йорк, США) «Армянский кафедральный собор в Бухаресте») [Dioceses of the Armenian Church of Southeast Europe (from the book by Eduard Zhamgochyan (New York, USA) «Armenian Cathedral in Bucharest»)], in Анив. Армянский журнал, Москва, 2013, №1 (46), с. 15; М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 22; J.Fleischner, *Zur Geschichte von Suczawa*, s. 12.

⁴¹ Павел Алеппский (архидакон), Путешествие антиохийскаго патриарха Макария в Россию в половине XVII века, с. 108.

⁴² Павел Алеппский (архидакон), Путешествие антиохийскаго патриарха Макария в Россию в половине XVII века, с. 193.

⁴³ *Călători străini despre Țările Române* [Foreign travelers about the Romanian Countries], București, Editura Stiințifică, 1973, Vol. V, p. 507-508.

⁴⁴ T.Ciesielski, *Od Batohu do Żwańca: wojna na Ukrainie, Podolu i o Moldawię 1652-1653*, s. 176; G.Kraus, *Siebenbürgische Chronik des Schässburger Stadtschreibers, Georg Kraus. 1608-1665* [Transylvanian chronicle by the town clerk of Schässburg, Georg Kraus. 1608-1665], Wien, Aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1862, I.Theil, s. 213-214.

⁴⁵ М.Костин, *Летопись земли Молдавской*, с. 126-127.

⁴⁶ М.Костин, *Летопись земли Молдавской*, с. 127-128.

⁴⁷ D.Milewski, *Wyprawa na Suczawę 1653*, s. 84; М.Костин, *Летопись земли Молдавской*, с. 128.

⁴⁸ I.Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone: secolul al XVII-lea*, p. 192, 194.

⁴⁹ I.Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone: secolul al XVII-lea*, p. 192, 194; М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 582-583; R.Rosetti, *Istoria artei militare a românilor pâna la mijlocul veacului al XVII-lea*, p. 411; T.Ciesielski, *Od Batohu do Żwańca: wojna na Ukrainie, Podolu i o Moldawię 1652-1653*, s. 174, 176-177.

⁵⁰ О.М. Масан, Буковина як об'єкт міжнародних відносин з давніх часів до 1774 р., с. 107; М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 584.

⁵¹ С.Томашівський, До історії перелому Хмельниччини: листи королівського секретаря Паоло Доні до римського нунція П'єтро Відоні з 1653 р. [To the history of the break in Khmelnytskyi: letters of the royal secretary Paolo Doni to the Roman nuncio Pietro Vidoni from 1653], in Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності, Київ, З друкарні Української Академії наук, 1927, с. 552, 554; В.А. Смолій, В.С. Степанков, Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет, с. 339; Ю.Мицик, Тиміш та Юрій Хмельницькі, с. 42-43.

⁵² М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 584; T.Ciesielski, *Od Batohu do Żwańca: wojna na Ukrainie, Podolu i o Moldawię 1652-1653*, s. 178.

⁵³ М.Костин, *Летопись земли Молдавской*, с. 128.

⁵⁴ R.Rosetti, *Istoria artei militare a românilor pâna la mijlocul veacului al XVII-lea*, p. 412; T.Ciesielski, *Od Batohu do Żwańca: wojna na Ukrainie, Podolu i o Moldawię 1652-1653*, s. 178.

⁵⁵ T.Ciesielski, *Od Batohu do Żwańca: wojna na Ukrainie, Podolu i o Moldawię 1652-1653*, s. 178.

⁵⁶ М.Костин, *Летопись земли Молдавской*, с. 127-128.

⁵⁷ T.Ciesielski, *Od Batohu do Żwańca: wojna na Ukrainie, Podolu i o Moldawię 1652-1653*, s. 178.

⁵⁸ М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 583, 585; Ю.Мицик, Тиміш та Юрій Хмельницькі, с. 42.

⁵⁹ Наїма Мустафа, *Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну)*, с. 160.

⁶⁰ С.Томашівський, До історії перелому Хмельниччини: листи королівського секретаря Паоло Доні до римського нунція П'єтро Відоні з 1653 р., с. 557-558; М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 585.

⁶¹ G.Kraus, *Siebenbürgische Chronik des Schässburger Stadtschreibers, Georg Kraus. 1608-1665*, s. 215; М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 585.

⁶² Ю.Мицик, Тиміш та Юрій Хмельницькі, с. 42.

⁶³ T.Ciesielski, *Od Batohu do Żwańca: wojna na Ukrainie, Podolu i o Moldawię 1652-1653*, s. 180.

⁶⁴ С.Томашівський, До історії перелому Хмельниччини: листи королівського секретаря Паоло Доні до римського нунція П'єтро Відоні з 1653 р., с. 551.

⁶⁵ М.Костин, *Летопись земли Молдавской*, с. 129.

⁶⁶ *Jakuba Michałowskiego wojskiego lubelskiego a później kasztelana bieckiego księga pamiętnicza* [Jakub Michałowski of the Lublin army and later the castellan of Biecz, a book of memoirs], Kraków, Drukarnia Uniwersytecka, 1864, s. 668.

⁶⁷ М.Костин, *Летопись земли Молдавской*, с. 129.

⁶⁸ В.Безушко, Хмельниччина в кореспонденції Джона Серльова [Khmelnytskyi in the correspondence of John Therlev], in *Літопис Червоної калини*, Львів, 1931, III. Річник, Число 2, Лютець, с. 8.

⁶⁹ С.Томашівський, До історії перелому Хмельниччини: листи королівського секретаря Паоло Доні до римського нунція П'єтро Відоні з 1653 р., с. 551.

⁷⁰ М.Костин, *Летопись земли Молдавской*, с. 129.

⁷¹ T.Ciesielski, *Od Batohu do Żwańca: wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652-1653*, s. 179.

⁷² T.Ciesielski, *Od Batohu do Żwańca: wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652-1653*, s. 178-179.

⁷³ С.Томашівський, До історії перелому Хмельниччини: листи королівського секретаря Паоло Доні до римського нунція П'єтро Відоні з 1653 р., с. 551-552.

⁷⁴ *Jakuba Michałowskiego wojskiego lubelskiego a później kasztelana bieckiego księga pamiętnicza*, s. 669.

⁷⁵ М.Костин, *Летопись земли Молдавской*, с. 129-130.

⁷⁶ С.Томашівський, До історії перелому Хмельниччини: листи королівського секретаря Паоло Доні до римського нунція П'єтро Відоні з 1653 р., с. 557-558; М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 585.

⁷⁷ Павел Алеппский (архидакон), *Путешествие антиохийскаго патриарха Макария в Россию в половине XVII века*, с. 106.

⁷⁸ Павел Алеппский (архидакон). *Путешествие антиохийскаго патриарха Макария в Россию в половине XVII века*, с. 106-107.

⁷⁹ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр., с. 223-224.

⁸⁰ T.Ciesielski, *Od Batohu do Żwańca: wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652-1653*, s. 181, 185-186; D.Milewski, *Wyprawa na Suczawę 1653*, s. 102, 106; W.Schmidt, *Suczawa's historische Dankwurdigkeiten von der erste historischen Kenntnis, bis zur Verbindung der Bukowina mit Oesterreich*, s. 174; E.Turdeanu, *Manuscrisele robite de cazaci*, p. 8; Д.Н. Бантыш-Каменский, История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства, с. 192.

⁸¹ М.Костин, *Летопись земли Молдавской*, с. 129.

⁸² Павел Алеппский (архидакон), *Путешествие антиохийскаго патриарха Макария в Россию в половине XVII века*, с. 107.

⁸³ Наїма Мустафа, *Гюсейнові города у витягу історій із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну)*, с. 108.

⁸⁴ М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 589; Ю.Мицик, Тиміш та Юрій Хмельницькі, с. 43.

⁸⁵ М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 586-587; T.Ciesielski, *Od Batohu do Żwańca: wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652-1653*, s. 186.

⁸⁶ G.Kraus, *Siebenbürgische Chronik des Schässburger Stadtschreibers, Georg Kraus. 1608-1665*, s. 215-217.

⁸⁷ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр., с. 224.

⁸⁸ М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 586-587; T.Ciesielski, *Od Batohu do Żwańca: wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652-1653*, s. 186; Ю.Мицик, Тиміш та Юрій Хмельницькі, с. 43.

⁸⁹ С.В. Величко, *Літопис*, с. 121.

⁹⁰ *Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки*, с. 71.

⁹¹ М.Костин, *Летопись земли Молдавской*, с. 129.

⁹² D.Milewski, *Wyprawa na Suczawę 1653*, s. 124.

⁹³ С.В. Величко, *Літопис*, с. 121-122.

⁹⁴ С.Томашівський, До історії перелому Хмельниччини: листи королівського секретаря Паоло Доні до римського нунція П'єтро Відоні з 1653 р., с. 553-554.

⁹⁵ М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 591.

⁹⁶ T.Ciesielski, *Od Batohu do Żwańca: wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652-1653*, s. 186.

⁹⁷ С.Томашівський, До історії перелому Хмельниччини: листи королівського секретаря Паоло Доні до римського нунція П'єтро Відоні з 1653 р., с. 554.

⁹⁸ W.Rudawski, *Historja polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju oliwskiego, czyli dzieje panowania Jana Kazimierza od 1648 do 1660 r.* [Polish history from the death of Władysław IV until the Peace of Oliwa, or the history of the reign of John Casimir from 1648 to 1660], Petersburg, 1855, s. 233.

⁹⁹ I.Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone: secolul al XVII-lea*, p. 206.

¹⁰⁰ D.Milewski, *Wyprawa na Suczawę 1653*, s. 113; М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 590-591; T.Ciesielski, *Od Batohu do Żwańca: wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652-1653*, s. 189.

¹⁰¹ М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 591; В.А. Смолій, В.С. Степанков, Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет, с. 340; D.Milewski, *Wyprawa na Suczawę 1653*, s. 114.

¹⁰² М.Костин, *Летопись земли Молдавской*, с. 130.

¹⁰³ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр., с. 224.

¹⁰⁴ С.В. Величко, *Літопис*, с. 122-123.

¹⁰⁵ T.Ciesielski, *Od Batohu do Żwańca: wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652-1653*, s. 196.

¹⁰⁶ G.Kraus, *Siebenbürgische Chronik des Schässburger Stadtschreibers*, Georg Kraus. 1608-1665, s. 217; D.Milewski, *Wyprawa na Suczawę 1653*, s. 127-128; D.Milewski, *Kapitulacja Suczawy*, s. 138; T.Ciesielski, *Od Batohu do Żwańca: wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652-1653*, s. 196-197; Д.Н. Бантыш-Каменский, *История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства*, с. 192.

¹⁰⁷ D.Milewski, *Kapitulacja Suczawy*, s. 138-139; D.Milewski, *Wyprawa na Suczawę 1653*, s. 128.

¹⁰⁸ G.Kraus, *Siebenbürgische Chronik des Schässburger Stadtschreibers*, Georg Kraus. 1608-1665, s. 218; D.Milewski, *Kapitulacja Suczawy*, s. 140-141; D.Milewski, *Wyprawa na Suczawę 1653*, s. 128-129.

¹⁰⁹ T.Ciesielski, *Od Batohu do Żwańca: wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652-1653*, s. 200.

¹¹⁰ Сводная Галицко-русская Лѣтопись, с. 119.

¹¹¹ E.Turdeanu, *Manuscrisele robite de cazaci*, p. 6-8.

¹¹² C.Anton Manea, *Unele probleme referitoare la datarea tezaurului de la Suceava*, p. 387-401.

¹¹³ S.Ş.Gorovei, *Anastasiu Crimca. Noi contribuții*, p. 118; C.Şerban, *Vasile Lupu, domn al Moldovei (1634-1653)*, p. 211.

¹¹⁴ G.Kraus, *Siebenbürgische Chronik des Schässburger Stadtschreibers*, Georg Kraus. 1608-1665, s. 218; D.Milewski, *Wyprawa na Suczawę 1653*, s. 130; D.Milewski, *Kapitulacja Suczawy*, s. 140-141; Ю.Мицик, Тиміш та Юрій Хмельницькі, с. 44; В.А. Смолій, В.С. Степанков, Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет, с. 343-344; О.М. Масан, Буковина як об'єкт міжнародних відносин з давніх часів до 1774 р., с. 108; *Istoria Românilor*. О ероса де înnoiri în spirit european 1601-1711/1716, p. 158.

¹¹⁵ С.С. Рябцева, Л.В. Дергачева, О двух новых находках позднесредневековых кладов ювелирных украшений (в связи с вопросом о присутствии дериватов золотоордынских изделий в памятниках Молдавского княжества), с. 97-98.

¹¹⁶ E.Hurmuzaki, *Fragmente din istoria românilor*, p. 254.

¹¹⁷ G.Kraus, *Siebenbürgische Chronik des Schässburger Stadtschreibers*, Georg Kraus. 1608-1665, s. 218.

¹¹⁸ T.Ciesielski, *Od Batohu do Żwańca: wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652-1653*, s. 204; E.Turdeanu *Manuscrisele robite de cazaci*, p. 8.

¹¹⁹ Павел Алеппский (архидакон), *Путешествие антиохийскаго патриарха Макария в Россию в половине XVII века*, с. 108-109.

¹²⁰ T.Ciesielski, *Od Batohu do Żwańca: wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652-1653*, p. 200; D.Milewski, *Wyprawa na Suczawę 1653*, s. 132-133.

¹²¹ G.Kraus, *Siebenbürgische Chronik des Schässburger Stadtschreibers*, Georg Kraus. 1608-1665, s. 218; D.Milewski, *Kapitulacja Suczawy*, s. 140-141.

¹²² В.А. Смолій, В.С. Степанков, Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет, с. 341; В.Голобуцький, *Запорозьке козацтво*, с. 392.

¹²³ Павел Алеппский (архидакон), *Путешествие антиохийскаго патриарха Макария в Россию в половине XVII века*, с. 107-109.

¹²⁴ В.А. Смолій, В.С. Степанков, Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет, с. 341; *Нариси з історії Північної Буковини*, с. 75.

¹²⁵ Павел Алеппский (архидакон), *Путешествие антиохийскаго патриарха Макария в Россию в половине XVII века*, с. 108.

¹²⁶ В.А. Смолій, В.С. Степанков, Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет, с. 342.

¹²⁷ Т.Ковалець, Маловідомі козацькі й татарські конфесати із часів Жванецької кампанії 1653 року, с. 444-445.

¹²⁸ Т.Ковалець, Маловідомі козацькі й татарські конфесати із часів Жванецької кампанії 1653 року, с. 445.

¹²⁹ Т.Ковалець, Маловідомі козацькі й татарські конфесати із часів Жванецької кампанії 1653 року, с. 446.

¹³⁰ Т.Ковалець, Маловідомі козацькі й татарські конфесати із часів Жванецької кампанії 1653 року, с. 447.

¹³¹ М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 598.

¹³² Павел Алеппский (архидакон), *Путешествие антиохийскаго патриарха Макария в Россию в половине XVII века*, с. 107.

¹³³ C.Şerban, *Asediul Sucevei în anul 1653*, p. 243; T.Ciesielski, *Od Batohu do Żwańca: wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652-1653*, s. 202; В.А. Смолій, В.С. Степанков, Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет, с. 344.

¹³⁴ М.Костин, *Летопись земли Молдавской*, с. 131.

¹³⁵ C.Şerban, *Asediul Sucevei în anul 1653*, p. 243.

- ¹³⁶ C.Șerban, *Vasile Lupu, domn al Moldovei (1634-1653)*, p. 217; N.Iorga, *Istoria Românilor în Chipuri și Icoane*, p. 96; Л.П.Заболотная, *Екатерина черкешенка – жена господаря Василия Лупу. Судьба одной женщины в истории Молдовы*, с. 233; E.Turdeanu, *Manuscrisele robite de cazaci*, p. 8; C.Șerban, *Asediul Sucevei în anul 1653*, p. 243.
- ¹³⁷ I.Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei și o samă de cuvinte*, p. 21-22; Ю.Мицик, Тиміш та Юрій Хмельницькі, с. 44.
- ¹³⁸ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр., с. 225.
- ¹³⁹ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр., с. 225.
- ¹⁴⁰ М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 693-698; В.А. Смолій, В.С. Степанков, Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет, с. 344-354, 370, 374.
- ¹⁴¹ Безушко В. Хмельниччина в кореспонденції Джона Серльова, с. 9.
- ¹⁴² М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 693-698; В.А. Смолій, В.С. Степанков, Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет, с. 344-354, 370, 374.
- ¹⁴³ М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 599; В.А. Смолій, В.С. Степанков, Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет, с. 353.
- ¹⁴⁴ Павел Алеппский (архидиакон), *Путешествие антиохийскаго патриарха Макария в Россию в половине XVII века*, с. 139.
- ¹⁴⁵ Нариси з історії Північної Буковини, с. 75; О.М. Масан, Буковина як об'єкт міжнародних відносин з давніх часів до 1774 р., с. 109; М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 693-698; В.А. Смолій, В.С. Степанков, Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет, с. 344-354, 370, 374.
- ¹⁴⁶ C.C. Giurescu, *Istoria românilor*, p. 91; М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 597-598; C.Șerban, *Vasile Lupu, domn al Moldovei (1634-1653)*, p. 213-220; *Istoria Românilor*. О епока de înnoiri în spirit european 1601-1711/1716, p. 158; В.А. Смолій, В.С. Степанков, Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет, с. 483; A.D.Xenopol, *Istorie romanilor din Dacia Traiana*, p. 53-55.

References

1. Akty, odnosiaschchiesia k ystoriy yuzhnoi y zapadnoi Rossii, sobrannye y yzdvnyye arkhеоhrafycheskoiu komysseiю [Acts relating to the history of southern and western Russia, collected and published by the archeographic commission], Tom tretyi. 1638-1657, Sankt-Peterburg, V typorhrafy P.A. Kulysha, 1861, 766 s.
2. C.Anton Manea, Unele probleme referitoare la datarea tezaurului de la Suceava [Some problems regarding the dating of the treasure from Suceava], in Cercetări Arheologice, București, 1997, Vol. X, p. 387-406.
3. E.Baidaus, War, Diplomacy and «Family Affairs» in Seventeenth-Century Eastern Europe: Moldavia in the Danubian Policy of Bohdan Khmelnytsky (1648-1653), in Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes, Vol. LIV, No. 1-2 (Mar.-June. 2012), p. 27-59.
4. O.Balukh, Bukovyna during Bohdan Khmelnytskyis campaigns in Moldova of 1650-1653: military and political dimension in Sumskyi istoryko-arkhivnyi zhurnal, 2016, № XXVII, s. 59-71.
5. D.N. Bantysh-Kamenskyi, Ystoryia Maloi Rossyy ot vodvorennya slavian v sei strane do unychtozheniya hetmanstva [The history of Little Russia from the settlement of the Slavs in this country to the destruction of the Hetmanate], Izdanye chetvertoe, Reprintnoe yzdanye 1903 h., Moskva, Direct Media, 2014, 609 s.
6. V.Bezushko, Khmelnychchyna v korespondentsii Dzhona Serlova [Khmelnytskyi in the correspondence of John Therlev], in Litopys Chervonoï kalyny, Lviv, 1931, III. Richnyk, Chyslo 2, Liuten, s. 8-9.
7. B.Biletskyi, V.Karpo, Osnovni etapy ukrain-moldavskykh vzaïemyn pid chas Vyzvolnoi viiny seredyny XVII st. [The main stages of Ukrainian-Moldovan relations during the War of Liberation in the middle of the 17th century], in Ukraina-Rumuniia-Moldova: istorychni, politychni ta kulturni aspekty vzaïemyn: materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, Chernivtsi, 2002, s. 92-101.
8. N.Bukovska, Miniatiura Rozpiattia z Tetraïevanheliia Anastasiia Krymkovycha [Crucifixion miniature from the Tetraevangeli by Anastasia Krymkovich], in Studentski istorychni zoshyty, Ivano-Frankivsk, 2017, Vyp. 9, s. 64-71.
9. Bukovyna: istorychni narys [Bukovyna: a historical essay], Chernivtsi, Zelena Bukovyna, 1998, 416 s.
10. Călători străini despre Țările Române [Foreign travelers about the Romanian Countries], București, Editura Stiințifică, 1973, Vol. V, 771 p.
11. I.Cereteu, Evenimente istorice din secolele XVII-XVIII atestate în însemnări pe manuscrise și cărți vechi cu circulație în Țara Moldovei [Historical events from the 17th-18th centuries attested in notes on manuscripts and old books circulating in Moldova], in Tyrageia. Serie noua, Chișinău, 2011, Vol. V [XX], Nr. 2, p. 145-164.
12. E.Chibaru, Despre clopotele și clopotarii din Țara Moldovei (până la 1859) [About bells and bell ringers from Moldova (until 1859)], in Tyrageia. Serie noua, Chișinău, 2015, Vol. IX [XXIV], Nr. 2, p. 29-50.
13. T.Ciesielski, Od Batohu do Żwańca: wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawie 1652-1653 [From Batoh to Zhvanets: The War in Ukraine, Podolia and Moldavia 1652-1653], Zabrze, Inforteditions, 2007, 336 s.

14. M.K. Chuchko, «I vziat Boha na pomoshch»: sotsialno-relihiiniy chynnyk v zhytti pravoslavnoho naselennia pivnichnykh volostei Moldavskoho voievodstva ta avstriiskoi Bukovyny (epokha piznoho serednovichchia ta novoho chasu) [«I called God to help»: a socio-religious factor in the life of the Orthodox population of the northern volosts of the Moldavian Voivodeship and Austrian Bukovina (late medieval and modern times)], Chernivtsi, Knyhy – XXI, 2008, 368 s.
15. M.Chuchko, Spustoshennia kozakamy pravoslavnykh kultovykh sporud Pivnichnoi Moldavii pid chas Suchavskoi kampanii Tymosha Khmelnytskoho 1653 roku (za materialamy pysemnykh dzherel ta arkhеологичныkh znakhidok) [Devastation by Cossacks of Orthodox religious buildings in Northern Moldavia during Tymosh Khmelnytsky's Suchav campaign in 1653 (based on written sources and archaeological finds)], in Arkheolohiia Bukovyny: zdobutky ta perspektyvy: Tezy dopovidei IV mizhnarodnoho naukovoho seminaru (m. Chernivtsi, 11 hrudnia 2020 r.), Chernivtsi, Tekhnodruk, 2020, s. 209-213.
16. M.Chuchko, Suchava u kintsi XIV – tretii chverti XVIII st.: vid «stolnoho hrada» moldavskykh voievod do povitovoho tsentru Bukovyny [Suceava at the end of the 14th – the third quarter of the 18th century: from the «table city» of the Moldavian voivodeships to the county center of Bukovyna], in Pytannia starodavnoi, serednovichnoi istorii, arkhеологii y etnologii: Zbirnyk naukovykh prats, Chernivtsi-Vyzhnytsia, Cheremosh, 2012, T. 1 (33), s. 111-126.
17. I.Corfus, Documente privitoare la istoria României culese din arhivele rolone: secolul al XVII-lea [Documents concerning the history of Romania collected from the Romanian archives: the 17th century], București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1983, 363 p.
18. C.Cramariuc, Domeniul economic al Mănăstirii Dragomirna [The economic domain of the Dragomirna Monastery], in Simpozionul Național «Cultură și civilizație în mănăstirile românești». 23 octombrie 2009, Mănăstirea Dragomirna, Dragomirna, Suceava, Editura Cygnus, 2009, p. 61-72.
19. Die Bukowina. Allgemeine Haimatkunde=Bukovyna. Zahalne kraieznavstvo [Bukovyna General local history], Chernivtsi, Zelena Bukovyna, 2004, 488 s.
20. O.Dobrzhanskyi, Yu.Makar, O.Masan, Khotynshchyna. Istorychnyi narys [Khotynshchyna. Historical essay], Chernivtsi, Molodyi bukovynets, 2002, 462 s.
21. Documente Bucovinene 1464-1740 [Bukovinian documents 1464-1740], Iași, 2005, Vol. VII, XX, 318 p.
22. Documente privitoare la istoria Românilor [Documents regarding the history of the Romanians], București, 1900, Vol. III, Suplementul II, Fascicola 1: 1641-1703, 704 p.
23. Domna Rozanda [Domna Rozanda], Istorycheskaia monohrafiia Shainokhy, in Russkaia mysl, 1881, Kn. IV, s. 231-295.
24. L.Drobina, Bukovyna pid chas moldavskoho pokhodu B.Khmelnytskoho 1650 r.: problema sytuatsii v rehioni [Bukovyna during the Moldavian campaign of B.Khmelnytskyi in 1650: the problem of the situation in the region], in Pytannia istorii Ukrainy, 2014, T. 17, s. 128-133.
25. Dzherela z istorii Natsionalno-vyzvolnoi viiny ukrainskoho narodu 1648-1658 rr., T. 3: 1651-1654 pp. [Sources from the history of the National Liberation War of the Ukrainian people 1648-1658, Vol. 3: 1651-1654 pp.], Kyiv, 2014, 423 s.
26. Eparkhii Armianskoi tserkvi Yuho-Vostochnoi Evropy (iz knihi Eduarda Zhamhochiana (Niu-York, SShA) «Armianskyi kafedralnyi sobor v Bukhareste») [Dioceses of the Armenian Church of Southeast Europe (from the book by Eduard Zhamgochyan (New York, USA) «Armenian Cathedral in Bucharest»)], in Anyv. Armianskyi zhurnal, Moskva, 2013, №1 (46), s. 2-17.
27. A.F. Ermolenko, Ukraynsko-moldavskye otnosheniya v hody osvoboditelnoi voyny ukrainskoho naroda (1648-1654) [Ukrainian-Moldovan relations during the liberation war of the Ukrainian people (1648-1654)], in Vossoedyneniye Ukrainy s Rossyei 1654-1954: Sbornyk statei, Moskva, Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, 1954, s. 221-241.
28. J.Fleischer, Zur Geschichte von Suczawa [On the history of Suczawa], in Jahrbuch des Bukowiner Landesmuseums. 4.Jg, Czernowitz, 1896, s. 23-39.
29. C.Gane, Trecute vieți de doamne și domnițe [Past lives of ladies and gentlemen], București, Editura Ziarului «Universul», 1933, Vol. 1, 297 p.
30. T.Gemil, La Moldavie dans les traites de paix Ottomano-Polonais du XVII e siecle [Moldavia in the Ottoman-Polish peace treaties of the 17th century], in Revue Roumaine din Histoire, București, 1973, T. XII, № 4, p. 687-714.
31. C.C. Giurescu, Istoria românilor [The history of the Romanians], București, Editura ALL, 2003, Vol. III, [792 p.
32. S.Ș.Gorovei, Anastasie Crimca. Noi contribuții [Anastasia Crimca. New contributions], in Dragomirna. Istorie. Tezaur. Ctitori, Sfânta Mănăstirii Dragomirna, 2014, p. 107-128.
33. S.Ș. Gorovei, Patrimoniul nostrum istoric. Studiu de caz: Mănăstirii Dragomirna [Our historical heritage. Case study: Dragomirna monasteries], in Dragomirna: ctitori și restauratori, Putna, Editura Mitropolitul Iacov Putneanul, 2016, Vol. 1, p. 105-132.
34. N.Grigoraș, E.Chiaburu, Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei [Notes on manuscripts and

- old books from Moldova], Iași, Demiurg plus, 2008, Vol. I, 668 p.
35. History of Romania by Treptow, K.W. (ed), Iași, Centerfor Romanian Studies: Romanian cultural Foundation, 1996, 724 p.
 36. V.Holobutskyi, Zaporozke kozatstvo, Kyiv, Vyscha shkola, 1994, 359 s.
 37. O.Horbach, Slovianski rukopysy manastyrskykh bibliotek u Putnii i Drahomyrnii v Rumunii [Slavic manuscripts of the monastery libraries in Putnia and Dragomirnia in Romania], in Bohosloviia / Bohoslovia, Rym, 1968, T. XXXII, Kn. 1-4, s. 190-199.
 38. M.S. Hrushevskiy, Istoriia Ukrainy-Rusy [History of Ukraine-Russia], Kyiv, Naukova dumka, 1996, T. IX, Ch. 1, 880 s.
 39. E.Hurmuzaki, Fragmente din istoria românilor [Fragments of Romanian history], Tomul al treilea, București, Stablimente grafice I.V. Socescu, 1900, 662 p.
 40. D.I. Iavornytskyi, Istoriia zaporozhskykh kozakov [History of the Zaporozhye Cossacks], Kyiv, Naukova dumka, 1990, T. 1, 592 s.
 41. D.I. Iavornytskyi, Istoriia zaporozhskykh kozakov [History of the Zaporozhye Cossacks], Kyiv, Naukova dumka, 1990, T. 2, 388 s.
 42. N.Iorga, Istoria Românilor în Chipuri și Icoane [History of Romanians in Faces and Icons], București, Minerva, 1905, Vol. 1, 335 p.
 43. N.Iorga, Legăturile românilor cu rușii apuseni și cu teritoriul zis «ucrainean» [Romanians connections with the Western Russians and the so-called «Ukrainian» territory], in Analele Academiei Române, Seria II, T. XXXVIII, București, Academia Romană, 1916, p. 733-793.
 44. Istoria Românilor. O erosa de înnoiri în spirit european 1601-1711/1716 [History of the Romanians. O the eros of renewals in the European spirit 1601-1711/1716], Vol. V, București, Ed. «Enciclopedică», 2003, 1045 p.
 45. Istoriia Moldavskoi SSR s drevneishykh vremen do nashykh dnei [History of the Moldavian SSR from ancient times to the present day], Kyshynev, Shtyntsya, 1984, 551 s.
 46. Istoriia Rumyniy [History of Romania], Moskva, Ves mir, 2005, 680 s.
 47. Jakuba Michałowskiego wojskiego lubelskiego a później kasztelana bieckiego księga pamiętnicza [Jakub Michałowski of the Lublin army and later the castellan of Biecz, a book of memoirs], Kraków, Drukarnia Uniwersytecka, 1864, 856 s.
 48. R.F. Kaindl, Geschichte der Bukowina von den altesten Zeiten bis zur Gegenwart unter besonderer Berücksichtigung der Kulturverhältnisse [History of Bukovina from the earliest times to the present with special reference to the cultural conditions], Drei Teile in einem Band, Czernowitz, K. k. Universitätsbuchhandlung H. Pardini, 1904, Zweiter Abschnitt, 276 s.
 49. R.F. Kaindl = R.F. Kaindl, Geschichte von Czernowitz von den altesten Zeiten bis zur Gegenwart = Istoriia Chernivtsiv vid naidavnishykh chasiv do sohodennia [History of Chernivtsi from the earliest times to the present], Chernivtsi, Zelena Bukovyna, 2005, 329 s.
 50. G.Kármán, György Rákóczi II's Attempt to Establish a Local Power Base among the Tributaries of the Ottoman Empire, 1653-1657, in Power and Influence in South-Eastern Europe 16-th – 19-th Century, Berlin, 2013, p. 229-243.
 51. M.Korduba, Ilustrovana istoriia Bukovyny [Illustrated history of Bukovyna], Reprintne vydannia, Chernivtsi, «Bukrek», 2019, 103 s.
 52. M.Kostin, Letopys zemly Moldavskoi [Chronicle of the Moldavian land], Kyshynev, Tipogr. «Prag-3», 2014, 192 s.
 53. N.Kostomarov, Bohdan Khmelnytskyi [Bohdan Khmelnytskyi], Sankt-Peterburg, Typ. M.M.Stasiulevycha, 1884, Tom vtoroi, 445 s.
 54. T.Kovalets, Malovidomi kozatski y tatarski konfesaty iz chasiv Zhvanetskoi kampanii 1653 roku [Little-known Cossack and Tatar confessions from the Zhvanets campaign of 1653], in Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini, Kyiv, 2018, Vyp. 27, s. 440-447.
 55. G.Kraus, Siebenbürgische Chronik des Schässburger Stadtschreibers, Georg Kraus. 1608-1665 [Transylvanian chronicle by the town clerk of Schässburg, Georg Kraus. 1608-1665], Wien, Aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1862, I. Theil, 385 s.
 56. I.P. Krypiakovich, Bohdan Khmelnytskyi [Bogdan Khmelnytskyi], Lviv, Svit, 1990, 406 s.
 57. Kyrymly Khadzhy Mekhmed Senay, Knyha pokhodov [Book of marches], Symferopol, Kremuchpedhyz, 1998, 72 c.
 58. Litopys hadiatskoho polkovnyka Hryhoriia Hrabianky [Annals of Hadyatsk colonel Hryhoriy Hrabianka], Kyiv, T-vo «Znannia» Ukrainy, 1992, 143 s.
 59. O.M. Masan, Bukovyna yak ob'ekt mizhnarodnykh vidnosyn z davnykh chasiv do 1774 r. [Bukovyna as an object of international relations from ancient times until 1774], in Bukovyna v konteksti mizhnarodnykh vidnosyn (z davnykh chasiv do seredyny XX st, Chernivtsi, Ruta, 2005, s. 9-168.
 60. O.Masan, Chernivtsi v druhii polovyni XIV-XVIII st. (do 1775 r.) [Chernivtsi in the second half of the 14th-

- 18th centuries (until 1775)], in V.M. Botushanskyi, S.V. Bilenkova, O.V. Dobrzhanskyi, Chernivtsi: Istoriia i suchasnist (Iuvileine vydannia do 600-richchia pershoi pysemnoi zghadky pro misto), Chernivtsi, Zelena Bukovyna, 2009, s. 23-75.
61. V.Mihordea, Raporturile Moldovei și Țerii Românești cu Tătării în secolele XVI – XVIII [The relations of Moldova and Wallachia with the Tatars in the 16th – 18th centuries], in Revista de istorie, 1979, T. 32, Nr. 6, p. 1069-1095.
 62. D.Milewski, Dobre sąsiedztwo potwierdzone indygenatem – trzy przypadki gospodarów mołdawskich w XVII w. [Good neighborhood confirmed by indygenat – three cases of Moldavian hospodars in the 17th century], in Saeculum Christianum, 2015, Vol. XXII, s. 108-129.
 63. D.Milewski, Jerzy Kutnarski – Polak w służbie mołdawskiej i polskiej [Jerzy Kutnarski – a Pole in the Moldovan and Polish service], in Echa Przeszłości XIII, Olsztyn, 2012, s. 107-131.
 64. D.Milewski, Kapitulacja Suczawy [Capitulation of Suceava], in Fasciculi Historici novi, T. V, Staropolska sztuka wojenna XVI-XVII wieku, Warszawa, 2002, s. 131-149.
 65. D.Milewski, Wyprawa na Suczawę 1653 [Expedition to Suceava 1653], Zabrze, Wydawnictwo inforteditions, 2007, 208 s.
 66. A.Moisei, A.Moisei, Ukraintsi v etnokulturnykh stereotypakh rumuniv ta moldavan (1). Ukrainski kozaky ochyma moldavskykh serednovichnykh litopystsiv [Ukrainians in ethnocultural stereotypes of Romanians and Moldovans (1). Ukrainian Cossacks through the eyes of Moldavian medieval chroniclers], in Istoryko-politychni problemy suchasnoho svitu, 2013, T. 25-26, s. 202-208.
 67. N.A. Mokhov, Moldavyia epokhy feodalizma (ot drevneishykh vremen do nachala XIXveka) [Moldavia of the era of feudalism (from ancient times to the beginning of the 19th century)], Kyshynëv, Kartia Moldoveniaske, 1964, 440 s.
 68. V.M. Mukhanov, Ukrainsko-moldavski politychni vidnosyny v konteksti rozbudovy ukrainskoi natsionalnoi derzhavy v 50-kh rr. XVII st. [Ukrainian-Moldavian political relations in the context of the development of the Ukrainian national state in the 50s of the 17th century], in Hileia: naukovyi visnyk. Zbirnyk naukovykh prats, Kyiv, 2016, Vyp. 115 (№12), s. 11-13.
 69. Iu.Mytsyk, Tymish ta Iurii Khmelnytski [Tymish and Iuriy Khmelnytski], Kharkiv, PrAT«XKF «Hlobus», 2018, 118 s.
 70. Naima Mustafa, Hiuseinovi horody u vytyahu istorii iz zakhodu ta skhodu. (Povidomlennia pro Ukrainu) [Hüseyins gardens in extracting stories from the West and the East. (Message about Ukraine)], Kyiv, Vyd-vo Zhupanskoho, 2016, 288 s.
 71. Narysy z istorii Pivnichnoi Bukovyny [Essays on the history of Northern Bukovyna], Kyiv, Nauka, 1980, 338 s.
 72. I.Neculce, Letopisețul Țării Moldovei și o samă de cuvinte [The chronicle of Moldova and a lot of words], București, Editura de stat pentru literatură și artă, 1959, CXXVIII + 460 p.
 73. I.Nistor, Istoria Basarabiei [History of Bessarabia], București, Humanitas, 1991, 351 p.; I.Nistor, Istoria românilor [The history of the Romanians], Vol. I, București, Editura Biblioteca Bucureștilor, 2002, 661 p.
 74. I.Nistor, Problema ucraineană în lumina istoriei [The Ukrainian problem in the light of history], Cernăuți, Glasul Bucovinei, 1934, 284 p.
 75. I.Nistor, Românii și Rutenii în Bucovina: studiu istoric și statistic [Romanians and Ruthenians in Bucovina: historical and statistical study], București, Socec & comp. și C.Sfetea, 1915, 209 p.
 76. O.Nistor, O circaziană pe tronul Moldovei [A Circassian on the throne of Moldova], Cernăuți: Glasul Bucovinei, 1928, 58 p.
 77. Ocherky vneshnepolytycheskoi ystoryy Moldavskoho kniazhestva (posledniaia chetvert XIV – nachalo XIX v.) [Essays on the foreign policy history of the Moldavian Principality (last quarter of the 14th – early 19th centuries)], Kyshynev, Shtyntsya, 1987, 464 s.
 78. D.Onciul, Din istoria Bucovinei [From the history of Bucovina], Chisinau, Universitas, 1992, 102 p.
 79. D.Onciul, Landesgeschichte: Vor der Vereinigung: bis 1775 [The history of the land: Before Unification: until 1775], in Die Osterreich-Ungarische monarchie in Wort und Bild. Bukowina, Wien, 1899, s. 57-116.
 80. Opyisanie pamiatnykov slaviano-russkoi lyteratury, khраниashchykhsia v publychnykh byblyotekakh Hermaniy y Frantsiy: S snymkami yz rukopysей [Description of monuments of Slavic-Russian literature stored in public libraries in Germany and France: With photographs from manuscripts], Moskva, V typografii S.Selyvanskaho, 1841, 276 s.
 81. V.Ostapchuk, Cossack Ukraine In and Out of Ottoman Orbit, 1648-1681 in The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries, Leiden and Boston, Brill, 2013, p. 123-152.
 82. A.Papadopol-Calimah, Despre Gheorghie Stefan Voevod Domnul Moldovei: (1653-1668) [About Gheorghie Stefan Voevod Prince of Moldavia: (1653-1668)], București, 1886, 152 p.
 83. Pavel Aleppskyi (arkhydyakon), Puteshestvie antyokhyiskaho patryarkha Makaryia v Rossyiu v polovinye XVII veka. Opyisanoe eho synom arkhydyakonom Pavlom Aleppskym (Po rukopysy Moskovskoho Hlavnogo Arkhyva Mynysterstva Ynostrannykh Del) [Journey of Patriarch Macarius of Antioch to Russia in the middle

- of the 17th century. Described by his son, Archdeacon Pavel of Aleppo (According to the manuscript of the Moscow Main Archive of the Ministry of Foreign Affairs)], V 2 vyp., Vyp. 1, Ot Aleppo do zemly kazakov, Moskva, Unyv. typ., 1896, X, 156 s.
84. S.Plokhii, Brama Evropy. Istoriia Ukrainy vid skifskyykh voien do nezalezhnosti [Polish history from the death of Władysław IV until the Peace of Oliwa, or the history of the reign of John Casimir from 1648 to 1660.], Kharkiv, Klub simeinoho dozvillia, 2016, 496 s.
 85. Ia.Pylypchuk, Krymski tatory ta kniazivstva Tsentralno-Skhidnoi Yevropy, 1538-1713 [Crimean Tatars and principalities of Central-Eastern Europe, 1538-1713], in Scriptorium nostrum, 2016, №1 (4), s. 188-229
 86. S.S. Riabtseva, L.V. Derhacheva, O dvukh novykh nakhodkakh pozdnesrednevekovykh kladov yuvelirnykh ukrashenyi (v svyazy s voprosom o prysutstvyi deryvatov zolotoordynskyykh yzdelyi v pamiatnykakh Moldavskoho kniazhestva) [About two new finds of late medieval treasures of jewelry (in connection with the issue of the presence of derivatives of the Golden Horde products in the monuments of the Moldavian Principality)], in STRATUM plus. Puty veshchei, 2017, № 6, s. 91-116.
 87. R.Rosetti, Istoria artei militare a românilor pâna la mijlocul veacului XVII-lea [The history of Romanian military art until the middle of the 17th century], Bucureşti, Corint, 2003, 536 p.
 88. W.Rudawski, Historia polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju oliwskiego, czyli dzieje panowania Jana Kazimierza od 1648 do 1660 r. [Polish history from the death of Władysław IV until the Peace of Oliwa, or the history of the reign of John Casimir from 1648 to 1660], Petersburg, 1855, 310+X s.
 89. W.Schmidt, Suczawas historische Dankwurdigkeiten von der erste historischen Kenntnis, bis zur Verbindung der Bukowina mit Oesterreich [Suczawas historical acknowledgments from the first historical knowledge to the connection of Bukovina with Austria], Czernowitz, Druck von R.Eckhardt, imselbstverlage des verfassers, 1876, 276 s.
 90. Semenova L.E. Kniazhestva Valakhyia y Moldavyia. Konets XIV – nachalo XIX v. (Ocherky vneshnepolytycheskoi ystoriy) [Principalities of Wallachia and Moldavia. End of the 14th – beginning of the 19th century (Essays on foreign policy history)], Moskva, Indryk, 2006, 432 s.
 91. Sfânta Mănăstire Putna [Holy Putna Monastery], Arhiepiscopal Sucevei şi Rădăuţilor, Putna, Editura Mitropolitul Iacov Putneanul, 2010, 608 p.
 92. K.Shainokha, Domna-Rozanda: [Pro družynu T.Khmelnyskoho, dochku valashskoho (moldavskoho) hospodaria Vasyliia Lupuly] [Domna-Rozanda: [About the wife of T.Khmelnyskyi, the daughter of the Wallachian (Moldavian) owner Vasiliy Lupula]], in Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, 1997, №1, s. 104-114.
 93. H.M. Skoreiko, Khotynska fortetsia u mizhnarodnykh uhodakh XVII st. [Khotyn fortress in international agreements of the 17th century], in Pytannia istorii Ukrainy: Zbirnyk nauk. statei, Chernivtsi, 2000, T. 4, s. 237-244.
 94. V.A. Smolii, V.S. Stepankov, Bohdan Khmelnytskyi: Sotsialno-politychnyi portret [Bohdan Khmelnytskyi: Social and political portrait], Kyiv, Lybid, 1993, 500 s.
 95. Svodnaia Halytsko-russkaia Lytopys [Consolidated Galician-Russian script], in Lyteraturnyi sbornyk yzdavaemyi Halytsko-russkoiu Matytseiu. 1872 y 1873 h., Lvov, Iz Typohrafiy Stavropyhiiskoho Instytutu, 1874, s. 8-271.
 96. K.Szajnocha, Domna Rozanda [Miss Rozanda], in Dzieła Karola Szajnochy. Szkice Historyczne: (dalszy ciąg), Warszawa, Nakładem i drukiem Jozefa Ungra, 1876, T. III, s. 267-333.
 97. C.Şerban, Asediul Sucevei în anul 1653 [The siege of Suceava in 1653], Suceava, Anuarul Muzeului Judeţean. Suceava, 1983, Vol. X, p.235-244.
 98. C.Şerban, Vasile Lupu, domn al Moldovei (1634-1653) [Vasile Lupu, lord of Moldavia (1634-1653)], Bucureşti, Editura Academiei Române, 1991, 231 p.
 99. S.Tomashivskyi, Do istorii perelomu Khmelnychchyny: lysty korolivskoho sekretaria Paolo Doni do rymyskoho nuntsiia Pietro Vidoni z 1653 r. [To the history of the break in Khmelnytskyi: letters of the royal secretary Paolo Doni to the Roman nuncio Pietro Vidoni from 1653], in Yuvileinyi zbirnyk na poshanu akademika Dmytra Ivanovycha Bahalii z nahody simdesiatoi richnytsi zhyttia ta piatdesiatykh rokovyn naukovoii diialnosti, Kyiv, Z drukarni Ukrainskoi Akademii nauk, 1927, s. 529-579.
 100. T.Tsiselskyi, Kozatsvo ta Rich Pospolyta v borotbi za Moldavskiy prestol u 1653 r. [Cossacks and the Commonwealth in the struggle for the Moldavian throne in 1653], in Chornomorska mynuvshyna: Zb. nauk. pr., 2010, Vyp. 5, s. 3-13.
 101. F.Turanly, Tiurkski dzhherela do istorii Ukrainy [Turkic sources for the history of Ukraine], Kyiv, Vydavnytstvo Instytutu ukrainiskoi arkhoeohrafiy ta dzhhereloznavstva im. M.S.Hrushevskoho NAN Ukrainy: 2010, 365 s.
 102. E.Turdeanu, Manuscrisele robite de cazaci [The manuscripts captured by the Cossacks], in Magazin istoric, Serie nouă, 1993, Anul XXVII, Nr. 7 (316), p. 5-8.
 103. E.Turdeanu, Manuscrisele robite de cazaci [The manuscripts captured by the Cossacks], in Magazin istoric, Serie nouă, 1993, Anul XXVII, Nr. 8 (317), p. 6-8.
 104. E.Turdeanu, Manuscrisele robite de cazaci [The manuscripts captured by the Cossacks], in Magazin istoric, Serie nouă, 1993, Anul XXVII, Nr. 9 (318), p. 42-45.

105. E.Turdeanu, Metropolitane Anastasie Crimca et son oeuvre littéraire et artistique (1608-1629) [Metropolitan Anastasie Crimca and her literary and artistic work (1608-1629)], in E.Turdeanu, Études de littérature roumaine et décrits slaves et grecs des principautés roumaines, Leiden, E.J.Brill, 1985, p. 226-242.
106. S.V. Velychko, Litopys [Chronicle], T. 1, Kyiv, Dnipro, 1991, 371 s.
107. S.Venhrzhenovskiy, Svadba Tymosha Khmelnytskoho (epyzod yz ystoryy malorussko-moldavskykh otnosheniy) [The wedding of Timosh Khmelnytsky (an episode from the history of Little Russian-Moldovan relations)], in Kyevskaia staryna, 1887, №3, s. 469-483.
108. S.Venhrzhenovskiy, Svadba Tymosha Khmelnytskoho (epyzod yz ystoryy malorussko-moldavskykh otnosheniy) [The wedding of Timosh Khmelnytsky (an episode from the history of Little Russian-Moldovan relations)], in Kyevskaia staryna, 1887, №5, s. 26-51.
109. I.Vorobchievici, Istoria Sfintei Mănăstiri Dragomirna [History of the Holy Dragomirna Monastery], Cernăuți, Tipografia Modernă, 1925, 467 p.
110. G.Voskresenskii, Slavianskii rukopisy, khraniashchiasia v zahranichnykh byblyotekakh: berlinskoi, prazhskoi, vinskoi, liublianskoi, zahrebskoi y dvukh bylhradskykh [Slavic manuscripts stored in foreign libraries: Berlin, Prague, Vienna, Ljubljana, Zagreb and two Bulgarian ones], Sankt-Peterburg, Tipohrafiia Imperatorskoi Akademii nauk, 1882, 60 s.
111. F.A. Wickenhauser, Bochotin Oder Geschichte der Stadt Cernauz und ihren Umgegend [Bochotin Or history of the city of Cernauz and its surroundings], Wien, 1874, 121 s.
112. Z.Wójcik, Dzikie pola w ogniu: O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej [Wild fields on fire: About the Cossack land in the former Polish-Lithuanian Commonwealth], Warszawa, Wiedza Powszechna, 1968, 284 s.
113. A.D. Xenopol, Istorie romanilor din Dacia Traiana [History of the Romanians from Dacia Traiana], Iassi, Tipolitografia H.Goldner, 1889, Vol II, Partea I. Istorie Medie, 592 p.
114. L.Zabolotnaia, Destinul unei doamne în istoria Moldovei. Mituri și realități despre Ecaterina Cerchezoaică – a doua soție a lui Vasile Lupu [The fate of a lady in the history of Moldova. Myths and facts about Ecaterina Cerchezoaica – Vasile Lupu's second wife], in Tyragetia. Serie noua, Chisinau, 2013, Vol. VII [XXII], Nr. 2, p. 97-110.
115. L.P. Zabolotnaia, Ekateryna cherkeshenka – zhena hospodaria Vasylyia Lupu. Sudba odnoi zhenshchiny v ystoryy Moldovy [Ekaterina Circassian is the wife of the ruler Vasily Lupu. The fate of one woman in the history of Moldova], in Elektronnyi zhurnal – Kavkazologyia / Caucasology, Nalchik, 2017, №1, s. 220-237.
116. L.Zabolotnaia, Între politică și destin. Ruxandra, fiica lui Vasile Lupu, văzută prin prisma secular istoriei [Between politics and destiny. Ruxandra, daughter of Vasile Lupu, seen through the secular prism of history], in Revista de Istorie a Moldovei, 2008, Nr. 3, p. 16-44.
117. A.Zhukovskiy, Istoriya Bukovyny [History of Bukovina], Chernivtsi, Chas, 1994, Ch. 1, 120 s.